ir. C. Wijnen

Mededeling 587

VERWEVING IN DE RANDSTAD

BIBLIOTHEEK
SIGN: L27-587
EX. NO: c
PLV:

Juli 1997

Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO)
Afdeling Structuuronderzoek

REFERAAT

VERWEVING IN DE RANDSTAD
Wijnen, C.J.M.
Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1997
Mededeling 587
ISBN 90-5242-395-4
82 p., tab., fig.

Oriënterend onderzoek naar de mogelijkheden om door verweving van de landbouw met andere activiteiten de duurzaamheid van deze sector in de Randstad te vergroten.

In een groot deel van de Randstad is de landbouw sterk gebonden aan de grond. Tot nu toe heeft men er de ontwikkelingen redelijk kunnen volgen. Door de verwachte wijzigingen van het EU-beleid zal de rentabiliteit van de akkerbouw en van de rundveehouderij onder druk komen te staan. Ook de invoering van milieubepalingen zal de rentabiliteit van het grondgebruik ongunstig beïnvloeden. Om de continuïteit van de bedrijven te verzekeren, zullen deze aanmerkelijk vergroot en eventueel aangepast dienen te worden. In sommige gebieden zijn dergelijke aanpassingen echter onverenigbaar met de vastgestelde inrichtingswijze van het gebied.

Andere activiteiten kunnen de bestaansbasis van de bedrijven in dergelijke gebieden verbreden. Huisverkoop van producten, verlening van diensten ten behoeve van de recreatie en bij het beheer van het landelijk gebied kunnen aanvullende inkomsten leveren. De kenmerken van de gebieden leiden tot verschil in mogelijkheden voor de benuttingsmogelijkheden. Versterking van de gebiedspotenties is dan ook een belangrijke voorwaarde om deze mogelijkheden te benutten.

Landbouw/Randstad/Rundveehouderij

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

INHOUD

		Blz.
WOORD VOORAF		5
SAMENVATTING		7
1.	INLEIDING	11
	1.1 Achtergrond	11
	1.2 Doel	12
	1.3 Uitvoering	12
2.	RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE GRONDGEBONDEN LANDBOUW	15
	2.1 Inleiding	15
	2.2 Melkveehouderij	16
	2.3 Overige veehouderijsectoren	19
	2.4 Akkerbouw	21
	2.5 Open grondstuinbouw	22
	2.6 Conclusies	24
3.	BEPALING VAN DE LANDBOUWKERNGEBIEDEN	26
	3.1 Inleiding	26
	3.2 Criteria voor de bepaling van de kerngebieden	27
	3.3 Agrarische dynamiek van de gebieden	31
	3.4 Aanduiding van de landbouwkerngebieden	42
	3.5 Conclusies	46
4.	VERWEVINGSFUNCTIES OP BEDRIJFSNIVEAU	48
	4.1 Inleiding	48
	4.2 Toegevoegde waarde van bestaande producten verhogen	48
	4.3 Diensten ten behoeve van de verblijfsrecreatie	51
	4.4 Diensten bij onderhoud en het beheer van het landelijk gebied	54
	4.5 Overige activiteiten op agrarische bedrijven	55
	4.6 Combinaties van functies	55
	4.7 Conclusies	58
5.	MOGELIJKHEDEN VOOR AGRARISCHE VERWEVINGSFUNCTIES OP GEBIEDSNIVEAU	60
	5.1 Inleiding	60
	5.2 Versterking van de recreatieve infrastructuur	60
	5.3 Versterking van natuur- en milieuwaarden	61
	5.4 Versterking van het landschappelijk karakter	62

Blz.

5.5 Voorwaarden voor het vervullen van de functies 63
5.6 Mogelijkheden om de bedrijfsfuncties te stimuleren 64
5.7 Conclusies 66

6. DE VERWEVINGSMOGELIJKHEDEN IN DE GEBIEDEN 68
6.1 Inleiding 68
6.2 Karakteristiek van de gebieden 68
6.3 Verwevingsfuncties in de regio's 69
6.4 Conclusies 72

7. SLOTBESCHOUWING 74

LITERATUUR 77

BIJLAGE 81

WOORD VOORAF

Bij de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling van plattelandsgebieden met veel dynamiek zoals de Randstad speelt de agrarische sector een belangrijke rol. Naast de landbouw vragen echter ook andere functies op het platteland om ruimte. Men kan zich afvragen in hoeverre de verschillende functies waaraan de samenleving behoefte heeft blijvend kunnen worden gecombineerd met een duurzame landbouw die een tegenwicht vormt voor de verstedelijking. Vooral bij de gedachtenvorming over de perspectieven van een Groene Randstad nemen de mogelijkheden tot scheiding en verweving van functies in agrarische gebieden een belangrijke plaats in. De gedachten hierover zouden dienen te worden gebaseerd op ontwikkelingen in de landbouw die zich uitstrekken tot ver in de volgende eeuw. Het gaat hierbij om richtingen, waarvan de effecten weliswaar niet precies zijn aan te geven, maar die bij het beleid wel de aandacht verdienen.

Deze vraagstelling was voor het Coördinatieteam van Randstad Overleg Ruimtelijke Ordening (RORO) aanleiding om mogelijkheden tot verweving van functies op agrarische bedrijven in de verschillende gebieden van de Randstad te laten verkennen door het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO).

In nauw overleg met leden van genoemd team en met de provinciale vertegenwoordigers in het Landbouw-overleg heeft het instituut een globale verkenning naar de verwevingsmogelijkheden verricht.

Dankbaar is daarbij gebruikgemaakt van de inzichten die in de verschillende provinciale diensten leven en van de ervaringen die inmiddels in diverse regio's zijn opgedaan.

Ik hoop dat de resultaten van de verkenning benut kunnen worden bij de verdere beleidsontwikkeling in de verschillende provincies.

De directeur,

Den Haag, juli 1997

L.C. Zachariasse

verweving met andere functies bij zou kunnen dragen tot de gewenste duurzaamheid van het agrarisch grondgebruik (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1995).

1.2 Doel

In dit onderzoek wordt voor de langere termijn een perspectief verkend voor de verscheidenheid aan verwevingsmogelijkheden in de agrarische gebieden in de Randstad. Daartoe zijn gebieden onderscheiden waar de landbouw aan de voorwaarden van de gewenste duurzaamheid kan voldoen en gebieden waar dit vanwege de functies die vervuld dienen te worden niet zonder meer mogelijk is. In dit verband wordt aandacht besteed aan de verweving van diverse soorten andere productieactiviteiten op de agrarisch bedrijven. Uitgangspunt hierbij is dat de agrarische structuur blijft fungeren als een belangrijke economische drager van het buitengebied.

Het onderzoek wordt uitgevoerd in de volgende fasen. In de eerste twee stappen worden de randvoorwaarden aangegeven voor de duurzame landbouwproductie en worden de mogelijkheden tot verweving van landbouw met andere functies in de gebieden globaal verkend.

In een nog nader te bepalen vervolgfase zullen de positieve en negatieve aspecten van de onderscheiden verwevingsmogelijkheden voor de agrarische dynamiek verder uitgewerkt. Op basis hiervan worden de hoofdpunten voor de toekomstige beleidsontwikkeling aangegeven.

In dat verband zal onder meer worden bepaald of de verweving voldoende bijdraagt tot het behoud van de beoogde duurzame landbouw en indien dat niet het geval zal zijn of hiervoor andere oplossingsrichtingen in beschouwing dienen te worden genomen.

Bij de verwevingsfuncties gaat het om de inpassing van beoogde natuurontwikkeling, van recreatieve en toeristische doelstellingen. De leidraad bij de keuze van de activiteiten op gebieds- en bedrijfsniveau is dat er een blijvende directe relatie dient te zijn met de agrarische bedrijfsvoering. In dat verband blijven andere bestemmingsmogelijkheden van oorspronkelijk agrarische gebouwen en direct daaraan gelegen gronden buiten beschouwing. Benutting van deze gebouwen voor niet-agrarische functies zoals de ontwikkeling tot landgoed leidt weliswaar wel tot verweving in het landelijk gebied en biedt een tegenwicht voor de verstedelijking maar draagt veelal slechts weinig bij tot het duurzaam landbouwsysteem.

1.3 Uitvoering

Vraagstelling

De eerste fase van het onderzoek is uitgewerkt aan de hand van de volgende vragen:

1. Welke gebieden in de Randstad ontwikkelen zich op basis van randvoorwaarden die gelden voor duurzaam landbouwperspectief tot kerngebied en in welke gebieden kan verweving een rol gaan spelen?
2. Is er een globale typering te geven van de zogenaamde mengingsgebieden? Bij de beoordeling zijn de volgende invalshoeken van belang:
   - de agrarische kenmerken (potenties van gebieden, mogelijkheden in de bedrijfsvoering);
   - de recreatieve en toeristische aspecten;
   - de landschapsecologische kenmerken.

   Uitgegaan wordt van de beleidvoornemens die gelden voor de komende decennia. Deze hebben grote invloed op de mogelijkheden tot herinrichting van de agrarische gebieden.
3. Welke voorwaarden en gevolgen houden verband met de typering van de meningsgebieden?

Kaart

Tenslotte worden de typeringen uitgewerkt in een globaal kaartbeeld voor de Randstad. Hierbij worden grotere eenheden gemarkeerd.

Beperking tot grondgebonden sectoren

Bij deze verkenning is ervan uitgegaan dat de gebieden met extensieve vormen van grondgebruik minder goed bestand zullen zijn tegen de opkomende verstedelijkingsinvloeden dan bijvoorbeeld gebieden met veel glastuinbouw. Om praktische redenen is de verkenning is uitgevoerd voor de bedrijven waarop grondgebonden sectoren zoals de melkveehouderij en vleesvee- en schapenhouderij, de akkerbouw en de tuinbouw open grond de overhand hebben. De tuinbouw open grond omvat zowel de teelt van groente, van bloembollen als van fruit en van boomkwekerijproducten. De gronden die gebruikt worden voor de glastuinbouw en ook die combinatie met de intensieve veehouderij zijn buiten beschouwing gelaten. Overigens gaat het hierbij maar om een klein deel van de totale oppervlakte cultuurgrond van de Randstad.

Gebruik van scenario's voor de lange-termijnontwikkeling

Voor het bepalen van mogelijke lange-termijnontwikkelingen is gebruikgemaakt van reeds bestaande studies. Bij het aanduiden van de voorwaarden voor een duurzame landbouwontwikkeling op langere termijn is aansluiting gezocht bij de scenariostudie "Voorbij het verleden" (De Groot et al., 1994). In deze studie zijn als vervolg op het onderzoek van het Centraal Planbureau 3 samenhangende toekomstbeelden voor de landbouw omstreeks 2015 omschreven. Deze kunnen worden getypeerd als: een stagnatiebeeld (Global Shift), een voortzetting van de Europese groei (European Renaissance) en een mondiale groei (Balanced Growth). De effecten van de verschillende ontwikkelingslijnen zijn hierbij gesignaleerd.

Bij de bepaling van mogelijke ontwikkelingslijnen is gekozen voor de uitbouw dan wel inkrimping van de Europese samenwerking, voor de aanpassing van de landbouw en van het landbouwbeleid aan de liberalisering dan wel aan de beperking van de wereldhandel. Deze veranderingen worden gecombineerd met een uiteenlopende economische groeiscenario's in Nederland. Afhankelijk van deze groei zullen nationale doelstellingen op het gebied van natuur en milieu eerder dan wel later worden gerealiseerd.

Gelet op de beoogde ontwikkelingshorizon (tot 2030) is in deze verkenning het toekomstbeeld van de Balanced Growth gekozen. Daarbij is het denkbaar dat voor sommige tussenliggende perioden en voor de verschillende sectoren een ander scenario wordt gevolgd. In de overgangsperiode zal het Europees beleid stapsgewijs worden aangepast aan de voorwaarden die de wereldhandel stimuleren.

De uiteindelijk optredende vrije markt, zoals omschreven in het scenario Balanced Growth, zal gepaard gaan met een aanzienlijke prijsdaling van de agrarische producten. De bescherming die het EU-beleid nog biedt, zal grotendeels verdwijnen evenals de bijbehorende hoeveelheidsbeperkingen. Gelet evenwel op de doelstellingen van het Europees beleid om de plattelandsgebieden leefbaar te houden, is het vooralsnog ondenkbaar dat elke bescherming zou verdwijnen.

Informatiebronnen

De agrarische dynamiek en de potenties van gebieden zijn ontleend aan de bedrijfsgegevens van de Landbouwtelling. Vanwege de beschikbaarheid van gegevens over bedrijfsopvolging, verkaveling en staltype is gebruikgemaakt van de telling van 1993. De classificatie van de gebieden wordt gecombineerd met recreatieve, toeristische, natuur- en landschapsaspecten. De basis hiervoor is ontleend aan diverse beleidsnota's, plannen en studies. Verder hebben bij deze globale karakterisering ook beoordelingen van lokale deskundigen een rol gespeeld.

Gebieden

Het studiegebied omvatte de agrarische gebieden van Noord-Holland exclusief Texel, van Zuid-Holland, van Utrecht en van Flevoland alleen het oostelijk en zuidelijk deelgebied.

Deze gebieden zijn in bijlage 1 aangegeven. Daarbij is in grote lijnen de indeling gevolgd zoals die door het Centraal Bureau voor de Statistiek voor de landbouwgebieden is ontwikkeld. Voor enkele delen van Utrecht en Noord-Holland is een iets gedetailleerdere indeling gekozen.

De gekozen gebiedsschaal is uitsluitend gericht op een globaal beeld waarbij gebieden ten aanzien van een aantal kenmerken worden vergeleken. De aard van de indeling maakt het niet mogelijk specifieke elementen in de gebieden zelf aan te geven. Binnen de gebieden kunnen aanzienlijke afwijkingen optreden van het verkregen beeld.

2. RECENTE ONTWIKKELINGEN IN DE GRONDGEBONDEN LANDBOUW

2.1 Inleiding

In de Randstadprovincies (Utrecht, Noord- en Zuid-Holland en Flevoland) wordt het overgrote deel (61%) van de totale oppervlakte cultuurgrond (circa 400.000 ha) als grasland gebruikt. In sommige delen zoals de Droogmakerijen en de nieuwere polders is hoofdzakelijk bouwland. De totale oppervlakte bouwland omvat circa 125.000 ha.

Daarnaast is er een omvangrijke open grondtuinbouwsector - met hoofdzakelijk de teelt van bloembollen, van groente, van fruit - en boomkwekerijproducten. De totale oppervlakte hiervan is circa 32.000 ha. Deze activiteiten komen van oudsher voor in centra waar de productie en verhandeling zijn geconcentreerd. Voorts wordt het grondgebruik plaatselijk gekenmerkt door een relatief grote glastuinbouwsector. Omdat deze sector binnen het totale grondgebruik echter maar een klein deel uitmaakt, zal hierop in deze beschouwingen niet verder worden ingegaan.

In de Randstadprovincies was in 1995 bijna 7.400 ha glas in gebruik. Het merendeel hiervan staat in het Westland en in de omgeving van Aalsmeer.

Voor de komende jaren speelt de vraag of de betreffende grondgebonden sectoren zich zullen handhaven in een omgeving waarin de druk van de verstedelijking sterker wordt. Zijn er mogelijkheden voor een duurzame landbouw die ook op wat langere termijn de omstandigheden voor de ruimtelijke ontwikkelingen mee kan blijven bepalen? Het gaat daarbij om economische duurzaamheid die voldoet aan milieutechnische randvoorwaarden.

In het kort worden in dit hoofdstuk voor de verschillende sectoren een typering gegeven van de huidige positie binnen de Nederlandse verhoudingen en worden tevens de belangrijkste ontwikkelingen gesignaleerd. Daarbij wordt eveneens ingegaan op de landelijke vooruitzichten voor de eerstkomende jaren. Aan de orde komen achtereenvolgens de melkveehouderij, de overige veehouderijsectoren, de akkerbouw en de tuinbouw in de open grond. De beschouwingen over de toekomst waaruit gevolgen voor de landbouw in de Randstad zijn af te leiden, zijn voornamelijk gebaseerd op recente studies zoals de toekomstbeelden voor de agribusiness, "Voorbij het verleden" (De Groot et al., 1994).

2.2 Melkveehouderij

Kenmerken van huidige positie

Sinds de invoering van de superheffing in 1984 wordt de melkveehouderij gekenmerkt door een ingrijpende vermindering van het aantal dieren. Gelijktijdig is ook het aantal bedrijven waarop melkkoeien worden gehouden sterk afgenomen. Het aantal bedrijven met een melkquotum is sinds 1984/85 met circa een vijfde kleiner geworden. Vooral in gebieden met een gemengde productiestructuur is de melkveehouderij teruggelopen.

De melkveehouderij in de Randstad wijkt nauwelijks af van die in het gehele land. De veebezetting van de bedrijven in de Randstad is veelal geringer dan daarbuiten. Gemiddeld heeft men 2,49 koe-eenheden per ha voederoppervlakte. Dit is iets lager dan het Nederlands gemiddelde. Het aantal melkkoeien per ha (1,74)komt met het landelijk gemiddelde overeen. Met name zijn er in de Randstad minder bedrijven die een zware veebezetting hebben van meer dan 2,5 melkkoe per ha. Vooral van de categorie bedrijven met een ligboxenstal is in de Randstad de veebezetting lager dan gemiddeld in Nederland. In West-Nederland en ook in Noord-Nederland hebben dergelijke bedrijven een grotere mate van zelfvoorziening met ruwvoer dan die op de zandgronden.

Men gebruikt er relatief weinig kunstmest. In 1994/95 werd op grotere melkveebedrijven in het westelijk weidegebied gemiddeld 242 kg N per ha gebruikt, 24 kg P_2O_5 en 2 kg K_2O (Van Dijk ,1996). Dit is 5% minder N dan gemiddeld voor de Nederlandse (grotere gespecialiseerde) melkveebedrijven. Gelet op de toelaatbare overschotten is er in de Zuid-Hollandse gebieden met overwegend grasland (Krimpenerwaard en Alblasserwaard) een N-overschot van 238-271 kg per ha. Dit gebiedsgemiddelde lag circa 30-40% lager dan het gemiddelde van de Nederlandse melkveebedrijven in het Bedrijven-Informatienet van LEI-DLO in 1993/94. Desondanks zal de veehouderijsector ook in de Randstad worden geconfronteerd met de noodzaak tot eer geleidelijke verlaging van de mineralenoverschotten. Een gunstige factor daarbij is dat men er vrijwel geen andere diersoorten heeft dan het rundvee.

De relatief sterke positie komt onder meer naar voren uit de ontwikkeling sinds de invoering van het melkquotum. In de Randstadprovincies is het melkquotum sinds 1984 weliswaar door de gebruikelijke kortingen verminderd, maar de invoering van de verhandelbaarheid heeft niet geleid tot het verdwijnen van quotum uit het gebied. Evenzo is de totale vermindering van het aantal veehouders met een melkquotum niet sterker dan gemiddeld voor het land. De verhoudingen in onder meer de provincie Utrecht wijzen er op dat juist in de veehouderijgebieden het aantal bedrijven minder is gedaald dan in het land als geheel.

In het algemeen is sinds de invoering van de melkquotering en door de daaropvolgende prijsdaling van de granen het prijsniveau van de voedermiddelen aanzienlijk gedaald. Dit kwam ten goede aan bedrijven die veel gebruikmaken van elders aangevoerd ruw- en krachtvoer. Dit is op een deel van de bedrijven in de Randstad het geval. De benutting van dit voordeel op bedrijfs-

niveau, draagt anderzijds bij tot een verscherping van het mineralenoverschot in diverse gebieden van de Randstad.

Per saldo is de rentabiliteit van de melkveebedrijven in de voorbije jaren op een relatief gunstig peil gebleven. Dit was bevorderlijk voor de aanpassingen op de bedrijven om de aangescherpte milieuvoorwaarden te volgen. Ook de bouw van nieuw stallen vond, weliswaar vertraagd, ook in de Randstadprovincies plaats. In 1993 had 58% van de melkveebedrijven in de Randstad een ligboxenstal. In vergelijking met de landelijke verhoudingen zijn er in de Randstadprovincies echter minder melkveebedrijven met een ligboxenstal.

Van de bedrijven met melk- en kalfkoeien in het onderzoeksgebied verschilde het aandeel met een ligboxenstal afhankelijk van de omvang van de melkveestapel. Van de bedrijven met meer dan 50 koeien heeft het overgrote deel een dergelijke stal. Van die met 30-50 koeien is dit bij circa twee derde het geval en bij minder dan 30 koeien heeft slechts een klein deel (circa 10%) van de bedrijven een dergelijke stal. Van de bedrijven met ligboxenstal heeft ruim de helft meer dan 30 ha cultuurgrond in gebruik. Op kleinere bedrijven is veelal een grupstal, waarin de koeien steeds vastgebonden staan.

Tabel 2.1 Aandeel van de melkveebedrijven met ligboxenstal in 1993

	Totaal	Met ligboxenstal	%
Flevoland	401	321	80
Utrecht	2.109	1.291	61
Noord-Holland	1.806	1.064	59
Zuid-Holland	2.544	1.271	50
Totaal	6.860	3.947	58
Nederland	33.798	21.875	65

Voor de eerstkomende jaren speelt de quotering van de melkproductie bij de bedrijfsontwikkeling nog een belangrijke rol. Veranderingen kunnen optreden bij de overdraagbaarheid van quota. De beperking van de tijdelijke overdraagbaarheid kan leiden tot een tijdelijke verruiming van de quotamarkt. Ook de overdracht van quota met de grond zou een wijziging kunnen ondergaan. Voor de ontwikkeling van de melkveehouderijbedrijven in het onderzoeksgebied is het van belang dat dergelijke veranderingen geleidelijk plaatsvinden, zodat evenals in de voorbije jaren de vrijkomende quota in het gebied blijven en bijdragen tot versterking van de inkomensbasis van de resterende melkveebedrijven.

Op gebiedsschaal dragen bedrijven die weinig vooruitzichten hebben in melkveehouderij bij tot een versterking van de bedrijfsstructuur door hun gronden ten dienste te stellen van andere bedrijven op basis van de tijdelijke verhuur, door het inscharen van jongvee of door het leveren van ruwvoer.

In de afgelopen jaren bedroegen de productiekosten van de melk op de grotere melkveebedrijven in het Veenweidegebied (Van Dijk et al.,1996) bijna 97 cent per liter. Dit is bijna 2,5 cent per liter meer dan gemiddeld voor de overeenkomstige categorie grotere Nederlandse melkveebedrijven.

De invloed van de hogere kosten voor gebouwen en grond in het veenweidegebied (op pachtbasis die belangrijk gunstiger is dan in geval van eigendom) werkt hierin door. Voor de categorie zeer grote melkveebedrijven (met gemiddeld 115 melkkoeien per bedrijf) liggen de productiekosten gemiddeld 13 cent per liter lager dan op de grotere in het westelijk veenweidegebied waar men gemiddeld 55 melkkoeien per bedrijf heeft. Vooral de arbeidskosten, de kosten voor gebouwen en grond en andere bewerkingskosten dragen tot dit verschil bij.

De ontwikkeling van de bedrijfsomvang is eveneens van belang voor het verdragen van beperkingen in de graslandexploitatie en voor het treffen van milieuvoorzieningen. Naar gelang de oppervlakte van de bedrijven groter is zal men beter in kunnen spelen op de verschillen in draagvermogen van de grond waarbij de ontwateringsdiepte een belangrijke rol speelt, maar zal men ook rekening kunnen houden met de specifieke voorwaarden van het beheer van het grasland (De Boer,1995). Voor de verdere ontwikkelingen van de gebruikswijze van grond is het dus van belang dat de verhoudingen vooral ten gunste van moderne melkveebedrijven zijn. Zoals gezien vormt de aanwezigheid van ligboxenstallen hiervoor een belangrijke indicator. In de randstadprovincies werd in 1993 68% van de melkveestapel gehouden op bedrijven met een ligboxenstal. Dit aandeel verschilt iets: Zuid-Holland heeft er wat minder (63%) en Utrecht wat meer dan het gemiddelde (75%).

Verwachtingen

Op langere termijn zijn de marktvooruitzichten van de Nederlandse melkveehouderij in het algemeen niet ongunstig. Daarbij speelt een rol dat de melkproductie verbonden is met een moderne verwerkingsorganisatie.

Voor de bereiding van kwaliteitsproducten en van zuivelspecialiteiten is een blijvende vraag naar melk te verwachten. Volgens het Balanced Growth-scenario zou de melkveestapel in de periode tot 2015 circa 12% kleiner zijn dan die van 1993.

De verwachte aanpassingen van de melkprijs aan de mondiale marktverhoudingen drukken de bedrijfsuitkomsten voorzover er geen compensatie voor de inkomensdaling wordt geboden. In vergelijking met de actuele prijs van 77 cent per liter wordt een daling met circa een derde verwacht. (Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij 1995 en Zachariasse, 1996). Voor de concurrentieverhoudingen bij de melkproductie is het van belang dat de bedrijven in staat zijn om in omvang mee te groeien want anders blijven de productiekosten op een te hoog niveau.

De vraag speelt dan ook of in de huidige melkveehouderijgebieden zodanige bedrijven kunnen worden ingericht die tegen de dan geldende prijsverhoudingen binnen de randvoorwaarden vanuit het milieubeleid kunnen worden geëxploiteerd. Dit is slechts mogelijk als de huidige bewerkingskosten - op

de grootste bedrijven 42 cent per liter - aanzienlijk dalen zonder dat de kosten voor grond en gebouwen omhoog gaan. Men moet als het ware tweemaal zo veel melk per man dan gemiddeld momenteel afleveren. Ook de bijkomende krachtvoerkosten zullen daarbij nog dienen te worden verlaagd.

Bij een ontwikkelingslijn waarin de liberalisering van de handelsbetrekkingen en een voortzetting van de economische groei worden gecombineerd, is dus een aanzienlijke vergroting van de eenheden in de melkveehouderij gewenst. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat er geen melkquotering zal blijven en dat met Nederlandse zuivelproducten geconcurreerd moet worden op de wereldmarkt.

In de toekomstige verhoudingen passen verder geen mestproductierechten. Deze worden vervangen door doelvoorschriften om het mineralenverlies en de verzuring tegen te gaan. De bemesting komt daarbij overeen met de mineralenafvoer met daar bovenop onvermijdbare verliezen. De NH_3-emissie mag niet meer dan 30 kg per ha bedragen (zie De Groot et al., 1994).

De eenheden in de melkveehouderij worden in circa 20 jaar tijd vergroot tot gemiddeld 80 koeien, waarbij er een spreiding is tussen de veel grotere bedrijven die de bulkproductie aan de fabriek leveren en de bedrijven met kleinere melkveestapels die hun producten zelf bewerken en deze direct afzetten aan de consument of de detaillist. Op de bedrijven met grotere eenheden melkvee zal men overwegend gebruikmaken van melkrobots.

Het aantal bedrijven zal veel sterker dan voorheen verminderen: met gemiddeld 3% per jaar. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte zal eveneens aanzienlijk groter worden.

In verhouding tot de huidige veebezetting in de Randstad is enige inkrimping te verwachten als gevolg van de beperking van het areaal door het realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur, voor de uitbreiding van stedelijk gebied , infrastructurele werken en recreatiefuncties (Bethe,1991).

De gronden die zijn bestemd voor de Ecologische Hoofdstructuur zullen als regel worden aangekocht voor de natuurontwikkeling of voor de aanleg van bossen.

2.3 Overige veehouderijsectoren

Huidige positie

Als reactie op de productiebeperking in de melkveehouderij zijn onder meer de rundvleesproductie en de schapenhouderij sterk gegroeid. De gedwongen inkrimping van de melkveestapel werd gecompenseerd door het houden van genoemde diersoorten. In de Randstadprovincies was de groei van de rundveemesterij gering. De schapenstapel nam wel veel toe. Bij beide sectoren gaat het om de productie van kwaliteitsvlees.

Een deel van de melkveehouders ging zelfs geheel over op de vleesproductie. Door het melkquotum tijdelijk over te dragen (leasen) en de grond aan te houden was er de mogelijkheid om het bedrijf in aangepaste vorm voort te zetten voor onder meer de vleesproductie.

De zoogkoeienhouderij is in de Randstadprovincies beperkt gebleven. In 1996 waren er 1300 bedrijven met in totaal circa 12.000 zoogkoeien. Dit ondanks de steun aan de vleesproductie in EU-verband; er is zowel een premieregeling voor stierenmesters (90 gulden per jaar) als voor de houders van ooien. De premietoekenning voor de ooien is afhankelijk van het aantal dieren dat in 1991 werd gehouden. Met de premietoekenning wordt het inkomensverlies dat de schapenhouder heeft door de vrijmaking van het handelsverkeer gecompenseerd.

De bijdrage van genoemde sectoren aan het inkomen is in de afgelopen jaren zeer beperkt gebleven, want zowel de rundvleesproductie als de schapenhouderij werden getroffen door een ernstige prijsval. Veel producenten beëindigden daardoor hun activiteiten.

Voor de begrazing van de weidegronden is ook de paardenhouderij van belang. Het aantal dieren is door de recreatieve ontwikkeling in de afgelopen jaren sterk toegenomen. In de Randstadprovincies wordt 15% van de paardenstapel op de geregistreerde land- en tuinbouwbedrijven gehouden. Het houden van de paarden en ook pony's vindt in hoofdzaak plaats op gespecialiseerde recreatiebedrijven. Daarnaast heeft men paarden als hobbydier bij uiteenlopende categorieën grondgebruikers.

Het gaat bij de paardenhouderij niet alleen om het weiden en verzorgen van de paarden, maar ook om het beleren en dresseren zodat opgeleide paarden voor diverse categorieën recreanten te gebruiken zijn.

Verwachtingen

Ook op langere termijn zijn de vooruitzichten voor de rundvleesproductie en de schapenhouderij weinig florissant. Voor de afzet van de vleesproducten is men aangewezen op de EU-markt waarbij men de concurrentie ondervindt van producenten die begunstigd worden door veel lagere productiekosten. Vooral de lagere kosten van de grond werken hierin door.

In het algemeen zullen de mogelijkheden voor de vleesproductie nog beperkter worden als er een liberalisering van de handelsverhoudingen optreedt. De afzet tegen wereldmarktprijzen biedt voor extensieve grondgebruiksvormen (rundvlees en schapen) weinig vooruitzichten. Ook de varkenshouderij zal landelijk verminderen.

Zelfs indien de grond tegen minimale kosten kan worden benut, bijvoorbeeld in geval dat zoogkoeien kunnen worden geweid in natuurgebieden, is geen duurzame exploitatie mogelijk (Van Eck, 1990).

De rundvleessector en ook de schapenhouderij zullen dan ook in de komende jaren beperkter van omvang worden tenzij de toekomstige omvang van de vleesveesector voor een belangrijk deel zal worden bepaald door de wijze van benutting van natuurgebieden. De uitbreiding van natuurgebieden in Nederland zou volgens het Balanced Growth-scenario gepaard kunnen gaan met de gesubsidieerde beweiding van in totaal 200.000 vleesrunderen.

In samenhang met de verdere welvaartsontwikkeling wordt een verdere uitbreiding van de paardenhouderij verwacht. In de Randstadprovincies zal het

aantal paarden dan ook sterk toenemen. Vooral gronden die een minder goede grasproductie hebben, lenen zich voor het houden van paarden.

2.4 Akkerbouw

Huidige positie

De akkerbouwproductie wordt voornamelijk bedreven op kleigronden. De oppervlakte hiervan ligt verdeeld over de provincies Flevoland met in het zuidelijk deel circa 35.000 ha, in Noord-Holland inclusief Texel 40.000 ha en in Zuid-Holland 46.000 ha. De oppervlakte akkerbouw in Utrecht (6.200 ha) is vanwege de teelt van snijmaïs vrijwel geheel met de veehouderij verbonden.

De akkerbouwgronden worden als regel erg intensief gebruikt. Op circa de helft van de oppervlakte worden knol- en wortelgewassen geteeld. Hierbij neemt de aardappelteelt een overheersende plaats in. In het noordelijk deel gaat het hierbij vooral om pootaardappelen en in het zuiden vooral om consumptieaardappelen. Deze verdeling geldt ook voor Flevoland. De granen hebben mede door de wijzigingen in het EU-beleid een beperkte plaats in de akkerbouwproductie. De snijmaïsteelt is gering en omvat circa 12% van de totale oppervlakte bouwland. Een belangrijk deel van de oppervlakte van dit gewas wordt geteeld ter aanvulling van de voederwinning op veehouderijbedrijven en is niet in de vruchtwisseling met de akkerbouwgewassen opgenomen.

De ontwikkelingen in de akkerbouw worden evenals in de melkveehouderij gekenmerkt door een ingrijpende schaalvergroting. De aanpassingen zullen zich vermoedelijk volgens andere lijnen dan in de melkveehouderij voltrekken. De verdere modernisering van de teeltwijze van kwaliteitsproducten zal een steeds geringer beslag leggen op de arbeid van de teler. Om de inkomensbasis te verbreden en om de kosten van de vaste voorzieningen draagbaar te maken streeft men naar een vergroting van de teelteenheden. Dit doet zich vooral voor bij de teelt van aardappelen. Omdat het niet steeds mogelijk is om de gewenste omvang binnen het eigen bedrijf te bereiken wordt daartoe ook uitgeweken naar gronden van andere bedrijven. Daardoor kan ook de vruchtwisseling worden verruimd. De mogelijkheden om de rotatie te verbeteren zijn in het algemeen verruimd door de recente aanpassing van de pachtwet. Daarbij is de pacht voor specifieke teelten en voor korte perioden geregeld. De benuttingswijze van de gronden voor de intensieve-akkerbouwproductie is dus niet meer verbonden met de bedrijfsuitrusting van de individuele bedrijven. De akkerbouwers die zich niet willen toeleggen op de intensieve teelten kunnen hun gronden daartoe dus ook verhuren aan andere gespecialiseerde telers. De flexibilisering van het gebruik van de grond zal dan ook verder toenemen.

Verwachtingen

Bij een te verwachten liberalisering van de handelsbetrekkingen zal een verdere vermindering van de beschermde akkerbouwteelten (granen waaronder snijmaïs, oliezaden, peulvruchten en suikerbieten) op gaan treden. Dit

heeft gevolgen voor het productievolume. De landelijke oppervlakte suikerbieten loopt volgens het Balanced Growth-scenario sterk terug (in 2015 tot circa 58% van het areaal in 1993). Voor de graanteelt is een verschuiving te verwachten in de richting van de voergranen. Ook de oppervlakte poot -en consumptieaardappelen zal zich niet kunnen handhaven. De vermindering van oppervlakte akkerbouwgewassen komt ten goede aan andere agrarische sectoren zoals de melkveehouderij en de oppervlakte tuinbouw in de open grond. De ontwikkeling waarbij melkveehouders naar andere gebieden verhuizen zal zich dus voortzetten.

Naar verwachting schuift het overgrote deel van de beschikbaar komende grond uit de akkerbouw door naar de bestemmingen voor natuur en voor de verstedelijking.

De schaarste aan grond in de Randstad zal ook in de akkerbouw merkbaar zijn. De ontwikkeling van de kosten voor grond en gebouwen zullen de mogelijkheden voor de benutting bepalen. De kosten hiervan bedroegen in 1994/95 op akkerbouwbedrijven in het centraal akkerbouwgebied voor gemiddeld 40 ha op pachtbasis ruim 2.000 gulden per ha. De pacht van de gebouwen is hierin opgenomen. Voor grotere akkerbouwbedrijven in het Zuidwestelijk Zeekleigebied lagen de gemiddelde kosten daarentegen belangrijk lager: bijna 1.100 gulden per ha. De pachtverhoudingen en de kwaliteit van de gebouwen spelen hierbij een grote rol. Van belang is evenwel voor de toekomst de vraag hoe bij geringere opbrengstprijzen van de gewassen een voldoende beloning voor de grond kan worden gerealiseerd.

Het aantal akkerbouwbedrijven zal - volgens de reeds genoemde scenariostudie - nog veel sterker teruglopen dan in de veehouderij. Van het aantal bedrijven in 1993 is over 20 jaar vermoedelijk maar een derde over. De bedrijfsoppervlakte beloopt op hoofdberoepsbedrijven gemiddeld 140 ha. De extensieve bedrijven met voornamelijk granen beschikken dan over meer dan 200 ha en de intensieve over circa 50 ha. Vanwege de schaarste aan mogelijkheden om de arbeid op het eigen bedrijf te benutten, zal het overgrote deel van de akkerbouwbedrijven als nevenbedrijf worden uitgeoefend.

De verwachte teruggang van onder meer de oppervlakte suikerbieten leidt er toe dat ook het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en van meststoffen vermindert en op een aanvaardbaar niveau zal komen. De vruchtwisseling wordt ruimer waardoor de beschermingsbehoefte van de gewassen tegen ziekten en plagen minder wordt.

2.5 Open grondstuinbouw

Huidige positie

De oppervlakte open grondstuinbouw omvat in de Randstadprovincies circa 30.000 ha. De volgende oppervlakten komen (1996) per gewasgroep in de provincies voor.

Tabel 2.2 Oppervlakte open grondstuinbouw (aantal ha)

	Groente	Fruit	Boomteelt	Bloembollen
Oostelijk- en Zuidelijk-Flevoland	2.058	1.198	169	87
Utrecht	55	2.294	233	9
Noord-Holland	5.884	1.358	269	11.264
Zuid-Holland	5.787	1.603	1.312	2.685

Bij de groenteteelt in de open grond gaat het in de Randstad om een aanzienlijk deel van de Nederlandse oppervlakte . Het overgrote deel van de oppervlakte omvat kool waarbij in het noorden de bloemkool en de bewaarkool centrale plaatsen innemen en in het zuiden gaat het vooral om de spruitkool. Van het fruit en van de boomteelt wordt een vijfde in de Randstadprovincies aangetroffen. Van de bloembollen is dit circa 60%. De ontwikkeling van de landelijke arealen van de genoemde gewasgroepen heeft zich in de voorbije jaren ook in de provincietotalen afgetekend. Dus iets meer bollen en boomteelt en minder fruit. Daarbij is in feite een deel van de bloembollenteelt verplaatst naar Flevoland. In deze provincie worden circa 1.000 ha bloembollen geteeld.

Binnen de oppervlakte van de grondgebonden sectoren in de Randstad nemen de tuinbouwteelten maar een klein deel in. De directe economische bijdrage van deze sectoren om de grondgebonden productie te stimuleren is dan ook maar gering. Toch is het van belang voor het grondgebruik als geheel dat de ontwikkelingen die zich bij deze teelten voltrekken "doorstralen" naar de gronden die voor de akkerbouw in gebruik zijn. In feite dient men met het oog op de vruchtwisseling de oppervlakte van de bloembollen en ook van de groente open grond te bezien in relatie met de totale oppervlakte die in de vruchtwisseling kan worden opgenomen. Door het kunnen gebruiken van meest gunstige gronden slaagt men erin om aanzienlijke teelteenheden per bedrijf te verkrijgen en tevens om de milieudruk van dergelijke teelten te beperken.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is de reizende bollenkraam. Maar ook bij andere gewassen en productgroepen - zoals spruitkool - treedt een vergroting van de eenheden op.

Verwachtingen

Voor de verdere toekomst is overeenkomstig de eerdere scenariobenadering volgens Balanced Growth een uitbreiding van de productie van bloembollen, groente en boomteelt te verwachten. De oppervlakte boomkwekerij zou landelijk met 10% toenemen, die van bloembollen met 18% en van groente open grond zelfs met 28%. Wel zou een grotere spreiding van de oppervlakte bloembollen over het land hiermee gepaard gaan.

Ook hierbij gaat het om een verbetering van productiewijzen met een vergaande mechanisatie die zich op de vergrote arealen voltrekt en die leidt

tot een sterke productiestijging. De eenheden per bedrijf zullen naar verwachting sterk groeien en resulteren in meer dan een verdubbeling van die in 1993.

Voor de fruitteelt zijn de vooruitzichten minder gunstig. Door de gestegen welvaart neemt de consumptie van exotisch fruit toe en daalt die van de appelen en peren. Bij verwerkt fruit komen na verloop van tijd vermoedelijk ook de Oost-Europese landen op de markt. De gelijkblijvende Nederlandse productie wordt door de productiviteitsontwikkeling op een aanzienlijk kleiner areaal - in 2015 een derde minder - geteeld, maar de ontwikkeling gaat eveneens gepaard met een vergroting van het aantal ha fruit per bedrijf. In het algemeen zullen de milieudoelstellingen worden gehaald dankzij onder andere de introductie van resistente rassen, van nieuwe spuittechnieken en biologische bestrijdingswijzen.

Voor kleine eenheden fruit en op kavels waar geen optimale beschermingsmethoden toegepast kunnen worden, zijn slechts beperkte overlevingskansen.

2.6 Conclusies

De grondgebonden sectoren van de land- en tuinbouw omvatten in de Randstad naast de melkveehouderij ook een belangrijke akkerbouw- en een open grondstuinbouwsector. In vergelijking met andere delen van het land is er een gunstige situatie met betrekking tot de ecologische duurzaamheid; er is weinig intensieve veehouderij en de rundveebezetting is hoofdzakelijk gebaseerd op de lokale voederwinning.

De modernisering van de bedrijfsvoering in de verschillende sectoren heeft ook in de Randstad plaats gevonden. Een verdere groei van de eenheden is noodzakelijk om de bewerkingskosten terug te dringen. Daarbij ondervindt men evenals in andere delen van het land de beperkingen van het milieubeleid. De oppervlakte die bij bedrijfsvergroting wordt toegevoegd zal veelal minder intensief dan tot dusverre kunnen worden benut. Deze vermindering van de intensiteit is bedrijfseconomisch vanwege de noodzakelijke kostenverlaging veelal ongewenst. De positie van agrariërs op de grondmarkt wordt er door verzwakt.

Voor de verdere toekomst heeft men in de Randstad evenals landelijk te maken met een liberalisering van het afzetbeleid. Dit heeft - bij de lagere marktprijzen - in Nederland en dus ook in de Randstad een veelal kleinere totale productie tot gevolg. Het aantal bedrijven zal daardoor sterk dalen.

Daarbij is veelal een aanzienlijke vergroting van de productie-eenheden noodzakelijk, omdat alternatieven tot intensivering of ontwikkeling in andere grondgebonden sectoren vrijwel geen soelaas bieden. Voor andere sectoren zoals de rundvleesproductie en de schapenhouderij is veelal geen marktruimte meer. Deze sectoren passen niet meer in gebieden waarin de grond schaars is en nog schaarser wordt door onder andere het beleid van de overheid.

Per saldo zijn er door de ontwikkelingen op de markt en bij de geldende randvoorwaarden voor het milieu beperktere mogelijkheden om via de grondgebonden productie een tegenwicht te bieden aan de druk van de verstedelij-

king. De schaarste aan grond en de beperktere exploitatiemogelijkheden bemoeilijken het ontstaan van grote eenheden die hiervoor noodzakelijk zullen zijn.

3. BEPALING VAN DE LANDBOUWKERNGEBIEDEN

3.1 Inleiding

De inrichting van de landbouwgebieden in de Randstad dateert veelal reeds van enkele eeuwen geleden. Het bedrijfssysteem, de inrichting van de gebouwen en de omvang van de bedrijven stammen uit een tijdperk waarin andere economische verhoudingen van kracht waren. Hoewel in de Droogmakerijen een recenter verkavelingspatroon is aangebracht, wijkt het inrichtingsbeeld slechts op onderdelen af van het reeds langer toegepaste patroon.

In de afgelopen decennia is in veel gebieden door de ruilverkaveling en de herinrichting een modernisering van het bedrijfssysteem doorgevoerd. De ontwatering, de perceelsgrootte en de ontsluiting werden aangepast aan de minimaal geldende voorwaarden om de bedrijfsuitoefening te verzekeren. Naast vaak eeuwenoude gebouwen werden nieuwe geplaatst. Deze waren ingericht om doelmatiger te kunnen werken.

De omvang van de productie-eenheden is in de voorbije jaren in veel sectoren eveneens vergroot. Aan de minimaal geworden arbeidsbezetting van gezinsarbeidskrachten kon daardoor een bestaan worden geboden. Bij de bestaande oppervlakteverhoudingen boden de intensivering van het grondgebruik en de introductie van nieuwe gewassen en variëteiten vaak mogelijkheden om de bestaansbasis eveneens te verbeteren. Waar de bedrijfsvoering of de productie-eenheden niet werden aangepast aan de eisen van de tijd, werden bedrijven beëindigd, of combineerde men er het bedrijf met een aanvullend inkomen van buiten de agrarische sector.

In de toekomst - waarbij men voor 2015 de ontwikkelingslijn volgens Balanced Growth zou kunnen volgen - staat men ondanks de genoemde aanpassingen in veel gebieden voor de noodzaak om verdere veranderingen in de bedrijven door te voeren. De noodzaak hiervan komt niet alleen door de inkomensontwikkeling buiten de agrarische sector, waardoor de arbeid duurder wordt, maar men dient tevens rekening te houden met het schaarser worden van de grond waarop de bedrijfsuitoefening plaatsvindt. De ligging ten opzichte van andere bestemmingsgebieden die een gebruiksverandering aantrekkelijk maken en de planologische bepalingen zijn hierop eveneens van invloed. Deze factoren, evenals de huidige landbouwkundige situatie en de verwachte ontwikkelingen zijn bepalend voor de dynamiek van de verschillende landbouwgebieden. Aan de hand van enkele kenmerken zal hierna een indeling plaatsvinden waarbij de zogenaamde kerngebieden naar voren komen.

De aanpak wordt toegespitst op de melkveebedrijven. Deze categorie bedrijven is niet alleen het sterkst vertegenwoordigd, heeft - zoals uit hoofdstuk 2 bleek - de beste vooruitzichten en is vooral van belang voor gronden waarvan de aanpassingsmogelijkheden beperkt zijn. Voor de andere grondge-

bonden sectoren zoals de tuinbouw open grond en de akkerbouw zijn de specifieke inrichtingsvoorwaarden bepalend voor de gebruiksmogelijkheden van de plattelandsgebieden.

Vooral in de gebieden die niet tot de kerngebieden worden gerekend, zal het wenselijk zijn om aan de mogelijkheden tot verweving met de agrarische bedrijfsuitoefening aandacht te besteden.

3.2 Criteria voor de bepaling van de kerngebieden

In de Randstad hebben de gebieden met een agrarisch karakter - volgens VINEX- uiteenlopende ontwikkelingsmogelijkheden. Naast die met de uitgesproken landbouwbestemming met de gele aanduiding, zijn er gebieden met een blauwe en een bruine kleur gekarakteriseerd. In beide laatstgenoemde gebiedssoorten is de landbouw in combinatie met andere functies van belang. Daarnaast zijn er zogenaamde groene gebieden met de hoofdfunctie natuur. De gebiedsaanduiding met koersen is slechts zeer globaal en laat afhankelijk van de schaal nog veel differentiatiemogelijkheden.

Vanuit de agrarische gebruikswijze is er eveneens verschil in dynamiek. Zo heeft men in de gebieden met open grondstuinbouw en die met akkerbouw behoefte aan vruchtwisseling. In verband daarmee worden gronden geschikt gemaakt voor gewassen met uiteenlopende groeiwijzen. De productie vindt meer en meer plaats met machines met grote capaciteit. Dit vereist grote percelen en een goede ontwatering.

Voor gebieden met fruitteelt en vruchtwisselingsgewassen zijn de grondsoort en de hoofdontwatering van uitzonderlijk belang. De bewerkbaarheid van de grond en de oogstzekerheid maken het noodzakelijk ook tijdens het groeiseizoen machines met grote capaciteit te kunnen inzetten. Voor in de grond "product"-vormende gewassen, zoals aardappelen, bol- en wortelgewassen zal men de voorkeur geven aan lichte klei, aan zand- en zavelgronden. Zware klei en ook veen zijn hiervoor veelal ongeschikt. Grasland daarentegen stelt veel minder eisen aan de grondsoort.

De inrichting van de kavels en de percelen speelt eveneens een rol bij het gebruik. De detailontwatering met drains, de ontsluiting en ook de oppervlakte zullen aan minimale waarden moeten voldoen. Voordelen zijn aangetoond door verlaging van de grondwaterstand (Versloot, 1992). De minimale waarden van drooglegging liggen voor grasland iets lager dan voor de akker- en tuinbouw. Voor deze vormen van grondgebruik gelden voorts nog eisen als de rechthoekige perceelsvorm, een gelijke ligging, een homogene profielopbouw evenals het ontbreken van storende objecten in en langs de percelen. Zonodig dient men de gewassen in geval van neerslagtekort te kunnen beregenen. Op de bedrijven zelf of in de directe omgeving zal men dienen te beschikken over bewaarmogelijkheden voor de producten. Hierbij en bij de aflevering van dagverse producten is de ligging nabij een aanvoerpunt van een veiling of een logistiek centrum van de handel van invloed.

De ontsluiting van de percelen en de bereikbaarheid van de bedrijfsgebouwen is in dit verband van groot belang. Dit geldt eveneens voor gebieden waarin moderne melkveebedrijven zijn gevestigd.

Voor de benutting van moderne technologieën die gewenst zijn om tegen lage kosten kwaliteitsproducten af te leveren, zijn aanzienlijke oppervlakten per bedrijf vereist. Slechts de allergrootste bedrijven zullen in staat zijn om binnen het eigen bedrijf een voldoende benutting van de machines te verkrijgen. Bij het telen van meerdere gewassen zoals op de akkerbouwbedrijven is een volledig eigen mechanisatie moeilijk te verwezenlijken. Bovendien ontbreken daarbij eveneens de benodigde arbeidskrachten om tijdens piekperioden zoals bij het zaaien en poten en het oogsten van de gewassen de werkzaamheden uit te voeren. Een beroep op loonwerkers en of een samenwerking met buren is daarom noodzakelijk om de moderne bewerkingswijzen toe te passen. Het veelvuldig inschakelen van de loonwerker gaat evenwel ten koste van de rentabiliteit van de teelt.

Tabel 3.1 Karakterisering van gebieden voor mogelijkheden van grondgebruik

Criteria	Toekomstige vorm van grondgebruik		
	tuinbouw	akkerbouw	melkveehouderij
Mate van verandering grondgebruik			
- vruchtwisseling	+++	++	0
- permanent grasland	-	-	+
Grondsoort			
- homogeen zand of lichte klei	+++	++	0
- zware klei of veen	-	-	0
Inrichting			
- diepe ontwatering	+++	++	++
- blokpercelering	++	+++	+
- bereikbaar voor zwaar transport	++	+++	+
Omvang bedrijfseenheden	+	+++	++++
Grootte van gebied	+	++	+

Toelichting:
+++ in hoge mate vereist
++ van groot belang
+ speelt een rol
0 speelt geen rol
- vormt ernstige beperking

Vanwege genoemde eisen is er een volgorde in het verwachte grondgebruik aan te geven. De tuinbouwgewassen stellen in het algemeen de hoogste eisen aan de gebiedsinrichting. Vervolgens komt de akkerbouw met voornamelijk de teelt van hakvruchten. De extensievere graan- of groenvoergewassen stellen minder eisen aan de inrichting. Dit geldt in het algemeen eveneens voor de het grasland waarop de melkveehouderij wordt uitgeoefend. Voor de melkveehouderij zijn de mogelijkheden om het slootpeil te beheersen en om grote kavels te maken wel bepalend voor het type van de exploitatie. Voor grote mogelijk industrieeel opgezette melkveebedrijven zijn deze factoren evenals de behoefte aan extra fundatie van de daartoe op te richten bouwwerken wel van belang. Ook bij deze bedrijven dient rekening te worden gehouden met een voortgaande ontwikkeling van de exploitatie-eenheden.

Gelet op de verwachte ongunstige marktvooruitzichten voor andere vormen van grondgebonden veehouderij zoals de vleesvee- en schapenhouderij worden hiervoor geen criteria voor een duurzame productie in de Randstad aangegeven. De schaarste aan grond maakt het vrijwel onmogelijk een duurzame exploitatie hiervan op te zetten. Wel kunnen deze diersoorten - zoals veelal het geval is met schapen - worden gecombineerd met andere bedrijfsactiviteiten.

Voor de grondgebonden sectoren wordt, overeenkomstig de scenariostudie "Voorbij het verleden" (De Groot et al., 1994), uitgegaan voor de bedrijven met ontwikkelingsmogelijkheden van de volgende ramingen:

Open grondstuinbouw	
- bloembollen	27 ha
- boomteelt	24 ha
- fruitteelt	17 ha
Akkerbouw	
- intensief (hakvruchten en groente)	vanaf 50 ha
- minder intensief	140-200 ha
Melkveehouderij	
- *gezinsbedrijf*	80 koeien

Daarnaast is het denkbaar dat in sommige gebieden industrieel opgezette melkveebedrijven ontstaan die op basis van aangekocht voer tot 1.000 koeien zouden kunnen houden; zie Koeien en Koersen (Van Eck et al., 1996).

In deze scenariostudies zijn bedrijfsgrootten aangegeven voor de periode na 2015. Daarbij is tevens verondersteld dat de landbouw te maken heeft met een samenleving waarin een sterke economische groei wordt gecombineerd met een mondiale liberalisering van de handelsverhoudingen.

Voor de bedrijven met groente open grond kan in aanvulling op genoemde studies worden vermeld dat grootschalige groenteteelt plaatsvindt op gronden van akkerbouwbedrijven die daartoe worden gehuurd. Het is daarbij eveneens mogelijk dat de gewassen worden geteeld op de grote akkerbouwbedrijven.

Bij de eenheden in de melkveehouderij is een variatie, waarbij de bedrijven met circa 35 ha en 50 melkkoeien als nevenbedrijf dienen te worden be-

schouwd. Daarbij is het de vraag of dergelijke bedrijven in de praktijk veel voor zullen komen. De aard van de dagelijkse werkzaamheden op het melkveehouderijbedrijf maakt het moeilijk om een andere (neven)functie hiermee te combineren. Bij genoemde bedrijfsomvang zijn in aanvulling op de melkveehouderij inkomsten uit andere activiteiten noodzakelijk. Dit kan bijvoorbeeld de bereiding van boerderijzuivel zijn, de verkoop van producten aan huis of andere nevenverdiensten.

Bij de omschreven gezinsbedrijven met melkvee gaat het veelal om minder intensieve vormen van grondgebruik dan momenteel. De exploitatie dient evenwel gepaard te gaan met de productie van hoogwaardig ruwvoer, anders is het niet mogelijk de mineralenverliezen terug te dringen.

De melkproductie die op peil moet blijven zou de aankoop van ruwvoer noodzakelijk maken. Bij de toekomstige opzet is uitgegaan van 1 melkkoe per ha (Van Eck, 1996). Men spreekt dan van een natuurvriendelijke melkveehouderij.

Op basis van de criteria voltrekt zich een selectie van gebieden met toekomstige gebruiksmogelijkheden. In de gebieden met lichtere gronden met een goede ontwatering en grote oppervlakte-eenheden zijn verschillende vormen van grondgebruik mogelijk. In delen waar de inrichting niet aangepast is of kan worden aan de eisen van een afwisselende teelt van gewassen is men aangewezen op het gebruik als grasland. Meer dan in het verleden zal het in de toekomst gaan om grotere complexen die eenzelfde gebruikswijze hebben. De ontwikkeling naar grotere productie-eenheden speelt hierbij een rol. Eerder was het door kleinere eenheden toch mogelijk een bedrijf uit te oefenen in slechts een deel van een gebied dat de geëigende kwaliteiten had. Door de vergroting van de bedrijven wordt de differentiatie in het grondgebruik geringer en de kleinere homogene gebiedsdelen zullen niet altijd meer blijvend voor vruchtwisseling, fruitteelt of boomteelt worden gebruikt. Door deze opschaling vermindert de landbouwkundige waarde van kleine gebieden. Overigens sluit deze ontwikkeling aan bij een verwachte inkrimping van het akkerbouwareaal.

Op basis van de genoemde criteria voor de melkveehouderij doen zich ook binnen gebieden die zich lenen voor de inrichting met grasland verschillen in dynamiek voor. De voorwaarden om grote moderne melkveebedrijven in te richten, doen zich alleen voor in gebieden waar herinrichting dit mogelijk maakt. Hierbij dient niet alleen te worden gedacht aan de grootschalige industriële melkveebedrijven, maar ook aan gezinsbedrijven waar moderne werkmethoden (zoals melkrobots) kunnen worden toegepast. In de gebieden waar de ontwikkeling naar grotere moderne melkveebedrijven niet mogelijk is, bijvoorbeeld omdat er geen herinrichting met een betere ontwatering en een kavelvergroting mogelijk is, zal men melkveehouderij in combinatie met andere activiteiten moeten gaan ontwikkelingen. De omvang van het bedrijf en de aard van de neveninkomsten zullen dan bepalend zijn voor de levensvatbaarheid van dergelijke exploitatievormen.

3.3 Agrarische dynamiek van de gebieden

De ontwikkelingsmogelijkheden van de grondgebonden bedrijven worden gebiedsgewijs beoordeeld. Daarbij is een onderscheid gemaakt in bedrijfstypen en wordt een beeld gegeven van de verschillen in bedrijfsomvang, in intensiteit van het grondgebruik en in behoefte aan continuïteit. Vervolgens wordt speciale aandacht besteed aan de categorie graasdierbedrijven. Hieronder vallen ook de melkveebedrijven die vanwege de beoogde duurzaamheid in veel gebieden een centrale rol vervullen. De dynamiek van de gebieden wordt uitsluitend op basis van kenmerken van de graasdierbedrijven beoordeeld. Factoren als de verwachte productieomvang van de bedrijven met continuïteitsbehoefte, de verkavelingssituatie en de ontwateringsmogelijkheden zijn hiervoor bepalend.

Binnen de Randstad wordt een aantal vrij grote deelgebieden onderscheiden. Gestreefd is naar een beperkt aantal zo homogeen mogelijke gebieden. In grote lijnen zijn de onderscheiden gebieden ook in te delen naar de meest voorkomende grondsoort. De omvang van de gebieden waarbij veelal is aangesloten bij de groepering van het Centraal Bureau voor de Statistiek versluiert soms mogelijkheden die zich in kleinere gedeelten voor kunnen doen. Dit doet zich onder meer voor als in delen van de gebieden herichtingen zijn uitgevoerd of in uitvoering zijn.

In samenhang met de grondsoort treden er ook verschillen op in het grondgebruik en in de voorkomende bedrijfstypen. Bij de beschrijving van de gebieden en van de ontwikkelingsmogelijkheden wordt gebruikgemaakt van gegevens van de landbouwtellingen van 1993. Daartoe zijn alleen de hoofdberoepsbedrijven in beschouwing genomen. De glastuinbouwbedrijven en de bedrijven met hoofdzakelijk hokdieren zijn buiten beschouwing gebleven.

Als gevolg van deze beperkingen is 84% van de cultuurgrond in beschouwing genomen. Ruim 8% betrof de grond van de nevenberoepsbedrijven en een ongeveer gelijke oppervlakte is in gebruik van bedrijven met hoofdzakelijk glastuinbouw of intensieve veehouderij.

In genoemd jaar (1993) waren er in de Randstad 13.664 hoofdberoepsbedrijven in de grondgebonden sectoren. De zogenoemde graasdierbedrijven waren veruit het belangrijkste type met 60%. De akkerbouw- en de tuinbouwbedrijven zijn elk - respectievelijk 16% en 15% van de bedrijven - ongeveer even sterk vertegenwoordigd. De gemengde bedrijven omvatten bijna 10% van de grondgebonden bedrijven.

Per gebied verschilt de verdeling van de hoofdberoepsbedrijven. In de veenweidegebieden in en rond het zogenaamde Groene Hart en ook op zandgronden van Utrecht en langs de kust zijn vrijwel uitsluitend graasdierbedrijven. De akkerbouwbedrijven overheersen in de kop van Noord-Holland en op de Zuid-Hollandse eilanden. In Westfriesland en op IJsselmonde zijn veel bedrijven met groenteteelt. De bedrijven met blijvende teelten zoals fruitbomen komen onder meer veel voor in het Utrechtse rivierkleigebied. In de omgeving van Boskoop heeft de boomkwekerij een overheersende positie.

Tabel 3.2 Verdeling van de grondgebonden bedrijven in Randstad naar bedrijfstype (1993, in %)

Gebieden	Totaal	Bedrijven				
		akkerbouw	graasdieren	groente	blijvende teelt	overige
Oostelijk Flevoland	755	73	9	1	10	7
Zuidelijk Flevoland	290	52	40	-	7	1
Utrecht						
Ronde Venen	192	1	92	1	3	3
Veenweide	259	-	95	-	5	2
Vechtplassen	89	-	91		3	6
Rivierklei	769	1	75	-	17	7
Lopikerwaard	542	1	85	-	9	6
Heuvelrug	412		83	1	6	10
Gelderse Vallei	509	1	79	-	3-	10
Eemland	141	1	94	-	2	3
Noord-Holland						
Wieringenmeer e.o.	414	70	17	1	1	13
Haarlemmermeer	273	73	13	1	1	13
Aalsmeer e.o.	114	19	69	-	4	8
Land van Zijpe	307	27	64	1	-	8
Westfriesland	1.622	5	51	21	9	14
Droogmakerijen	328	18	70	2	5	5
Waterland	628	2	97	-		1
Gooiland	255	1	94	1	3	1
Kennemerland	203	3	76	14	2	5
Zuid-Holland						
Voorne-Putten	321	31	42	6	5	16
Hoekse waard	421	55	13	6	9	17
IJsselmonde	193	15	28	24	9	24
Goeree-Overflakkee	429	69	9	4	2	16
Rijnland	540	4	81	1	3	10
Boskoop e.o.	806	3	12	1	80	5
Krimpenerwaard	1.006	-	87	1	7	6
Alblasserwaard	1.037	1	89	-	7	3
Bollenstreek	128	11	64	9	3	13
Westland e.o.	681	9	66	3	12	11
Totaal	13.664	16	60	4	11	9

De omschreven grondgebonden bedrijven bewerkten in 1993 in totaal ruim 340.000 ha. Gemiddeld had men 24 ha per bedrijf. Dit is tevens de gemiddelde oppervlakte van de graasdierbedrijven. De verdeling van de oppervlakte over de onderscheiden bedrijfstypen wijkt sterk af van die van het aantal bedrijven. De akkerbouwbedrijven - met gemiddeld 46 ha - hebben circa 26% van

de grond in gebruik. De groenteteeltbedrijven en die met blijvende teelten hebben maar een klein aandeel in het grondgebruik.

Hun bedrijfsoppervlakte is met gemiddeld respectievelijk 8,6 ha en 4,2 ha sterk afwijkend van de overige bedrijfstypen. Het aandeel van de grond op de graasdierbedrijven stemt overeen met het aandeel van deze bedrijven.

Tussen de gebieden verschillen de gemiddelde oppervlakten van de hoofdberoepsbedrijven (zie tabel 3.3). De gebieden met veel akkerbouwbe-

Tabel 3.3 Kengetallen grondgebonden hoofdberoepsbedrijven in Randstad

Gebieden	Gemiddeld aantal per bedrijf		Per ha nge	Met continuïteit in % van totaal
	nge	ha		
Oostelijk Flevoland	99	40	2,3	81
Zuidelijk Flevoland	154	77	2,0	86
Utrecht				
Ronde Venen	67	22	3,0	75
Veenweide	64	23	2,8	75
Vechtplassen	76	25	3,1	66
Rivierklei	72	20	3,5	66
Lopikerwaard	70	22	3,2	74
Heuvelrug	66	19	3,5	71
Vallei	64	17	3,7	70
Eemland	65	24	2,7	66
Noord-Holland				
Wieringenmeer	83	37	2,2	74
Haarlemmermeer	67	35	1,9	62
Aalsmeer	58	22	2,7	57
Land van Zijpe	72	30	2,4	67
Westfriesland	62	19	3,4	66
Droogmakerijen	63	27	2,4	69
Waterland	64	29	2,2	63
Gooiland	59	23	2,6	65
Kennemerland	56	21	2,7	67
Zuid-Holland				
Voorne-Putten	58	27	2,1	66
Hoekse waard	78	41	1,9	71
IJsselmonde	49	18	2,7	58
Goeree-Overflakkee	66	33	2,0	73
Rijnland	73	23	3,2	70
Boskoop e.o.	67	6	11,7	70
Krimpenerwaard	62	20	3	64
Alblasserwaard	70	24	2,9	71
Bollenstreek	62	17	3,7	62
Westland e.o.	58	19	3,0	59
Totaal	66	25	2,7	69

1) Alleen hoofdberoepsbedrijven met overwegend grondgebonden activiteiten (exclusief glastuinbouwbedrijven en intensieve veehouderijbedrijven).

drijven hebben gemiddeld een aanmerkelijk grotere oppervlakte dan die met tuinbouwgewassen. In Flevoland, in de Hoekse Waard, op Goeree-Overflakkee, in de Wieringenmeer en in de Haarlemmermeer zijn de bedrijven gemiddeld meer dan de helft groter dan de andere gebieden. In de gebieden met veel graasdierbedrijven varieert de gemiddelde oppervlakte rond 24 ha. Bedrijven met kleine oppervlakten zijn er vooral in Boskoop en in andere gebieden met een gemengd grondgebruik zoals in de Bollenstreek, op IJsselmonde en in Westfriesland.

De productieomvang op de grondgebonden bedrijven is bepaald in Nederlandse grootte-eenheden (nge). Hierbij zijn de op de bedrijven voorkomende oppervlakte en diersoorten op basis van de brutostandaardsaldi (bss) gesommeerd. De toegekende waarde per dier dan wel per oppervlakte-eenheid verschilt sterk. Akkerbouwgewassen hebben bijvoorbeeld een klein aantal nge per ha in verhouding tot blijvende teelten als boomkwekerij en fruitteelt.

De hoofdberoepsbedrijven in de Randstad hadden in 1995 een productieomvang van in totaal ruim 900.000 nge. Gemiddeld was dit 64 nge per bedrijf. In de gebieden met overwegend akkerbouwbedrijven is ook de bedrijfsomvang groter dan die met graasdieren. Tussen de gebieden met overwegend graasdieren komen echter ook aanzienlijke verschillen in bedrijfsomvang voor. In de omgeving van Aalsmeer, in het Westland, in het Gooi en in Kennemerland zijn de bedrijven kleiner dan in delen van Utrecht zoals nabij de Vechtplassen. Naast de bedrijfsoppervlakte is ook de intensiteit van de bedrijfsvoering per gebied sterk verschillend. In sommige gebieden met een kleine gemiddelde bedrijfsoppervlakte bereikt men dankzij een hoge intensiteit een productieomvang die overeenkomt met die van het gemiddelde van de Randstad. In de gebieden met veel akkerbouwbedrijven is de intensiteit (nge/ha) belangrijk lager dan in die met tuinbouwbedrijven, maar ook sommige gebieden met veel graasdierbedrijven zoals in Utrecht hebben een hoge productieintensiteit.

Mogelijkheden tot aanpassing van de bedrijfsvoering

Bij de verdere ontwikkeling van de productie op de bedrijven spelen de leeftijd van de bedrijfshoofden en de bedrijfsopvolging een centrale rol. Uitgaande van de categorie die jonger was dan 50 jaar in 1993 en van de ouderen met een opvolger is de voortzetting van circa 68% van de bedrijven te verwachten. Op dergelijke bedrijven zijn veelal de productieomstandigheden beter en zal men meer geneigd zijn om de overstap te maken naar nog modernere productiemethoden. De bedrijven van de ouderen zonder opvolger zijn veelal niet op expansie gericht. De productiemiddelen op dergelijke bedrijven (grond, melk en mestquotum) vormen veelal het reservoir voor de bedrijven die zich willen vergroten. Het verschil in levensvatbaarheid tussen bedrijven met een jonger bedrijfshoofd of met een opvolger en die zonder opvolger blijkt uit de gemiddelde bedrijfsomvang. Bedrijven die gericht zijn op continuiteit hebben een omvang van gemiddeld 80 nge, terwijl de categorie zonder opvolger slechts 30 nge heeft.

Voor de verdere ontwikkeling in de gebieden zijn dan ook de bedrijven die continuïteit nastreven de bepalende factor. Indien er onder de bedrijven

een gering aantal blijvers is, geeft dit een aanwijzing voor een geringe ontwikkelingskans. Mogelijk dat ook de belangstelling voor verwerving van vrijkomende gronden om bedrijven te vergroten te gering is, waardoor andere gegadigden de gronden opkopen.

Het aantal bedrijven dat behoefte heeft aan continuïteit verschilt sterk per gebied. Op de bedrijven in onder meer Flevoland, in de Wieringenmeer en in verschillende veenweidegebieden zijn aanmerkelijk meer bedrijven waarvan de voortzetting is verzekerd dan in het gebied rond Aalsmeer, op IJsselmonde en in het Westland. Blijkbaar werpt de stedelijke invloed hierbij zijn schaduw vooruit.

In het algemeen zal men in gebieden met een wisselend grondgebruik waarin naast akkerbouw ook de tuinbouw een rol speelt, beter in staat zijn om de bedrijfsvoering aan te passen aan de eisen van de tijd dan in gebieden waarop de graasdierenhouderij de overhand heeft. De bedrijven hebben er veelal een grotere oppervlakte en het aan het aandeel van de blijvers is dooreen genomen wat groter dan gemiddeld. Daarbij speelt een rol dat op akkerbouwbedrijven er meer mogelijkheden om het bedrijf met andere beroepsactiviteiten te combineren. Bedrijven van uiteenlopende omvang kunnen er als nevenberoepsbedrijf worden voortgezet.

Gebieden met graasdierbedrijven

Om het beeld van de productieomstandigheden aan te scherpen, wordt de categorie graasdierbedrijven hierna apart bezien. Het aandeel van deze categorie bedrijven is per gebied weergegeven op figuur 3.1.

Bij de graasdierbedrijven zijn niet alleen de huidige omvang en intensiteit van het grondgebruik voor de toekomst van belang, maar ook de behoefte aan continuïteit is van invloed op het verdere ontwikkelingsproces. In gebieden met een relatief kleine gemiddelde bedrijfsoppervlakte bereikt met veelal door een hogere intensiteit toch een productieomvang die overeenkomt met die van het gemiddelde. Deze intensieve benutting is een uiting van het aanpassingsvermogen in de betreffende gebieden.

In enkele van de gebieden in Utrecht, maar ook in Rijnland en in de Bollenstreek wordt de cultuurgrond intensief benut. Ten opzichte van het gemiddelde voor de Randstad heeft men in Noord-Hollandse gebieden zoals Waterland een lage intensiteit. Deze lagere intensiteit van het grondgebruik is voor de ecologische verhoudingen op langere termijn een gunstig teken. In deze gebieden zal men veel minder dan in de andere intensieve gebieden worden geconfronteerd met de gevolgen van mineralenoverschotten. Het is zelfs de vraag of men in de gebieden met de hoge intensiteit in staat is om het huidige niveau te handhaven.

Voor de ontwikkeling op wat langere termijn speelt ook het vrijkomen van grond van bedrijven die geen continuïteit hebben een rol. Evenals bij het totaal van de grondgebonden bedrijven, is op circa een derde van de graasdierbedrijven de continuïteit niet verzekerd. Dooreen genomen is er veel behoefte aan continuïteit op de bedrijven in Utrecht en is er op bedrijven in Noord-Holland een geringere behoefte aan voortzetting. In Zuid-Holland zijn

Percentage graasdierbedrijven

< 40
40 - 60
60 - 80
> 80

Figuur 3.1 Aandeel graasdierbedrijven in totaal aantal grondgebonden bedrijven

Tabel 3.4 Kengetallen van de graasdierbedrijven in de gebieden

	Totaal aantal	Graasdierbedrijven				
		in %	gem. nge	gem. ha	nge/ha	met continuïteit %
Oostelijk Flevoland	70	9	149	47	3,2	86
Zuidelijk Flevoland	115	40	168	47	3,6	87
Utrecht						
Ronde Venen	177	92	68	24	2,8	75
Veenweide	245	95	64	24	2,7	75
Vechtplassen	81	91	73	25	2,8	70
Rivierklei	576	75	69	23	3,0	68
Lopikerwaard	459	85	72	24	3,0	76
Heuvelrug	343	83	63	20	3,0	74
Gelderse Vallei	400	79	67	19	3,5	72
Eemland	133	94	65	25	2,6	66
Noord-Holland						
Wieringenmeer	69	17	79	30	2,6	71
Haarlemmermeer	35	13	56	16	3,5	63
Aalsmeer	79	69	52	19	2,8	49
Land van Zijpe	198	64	63	25	2,5	63
Westfriesland	826	51	64	24	2,7	68
Droogmakerijen	229	70	64	27	2,4	68
Waterland	608	97	65	29	2,2	63
Gooiland	240	94	59	24	2,5	66
Kennemerland	154	76	62	25	2,5	69
Zuid-Holland						
Voorne-Putten	136	42	62	25	2,5	68
Hoekse waard	55	13	48	21	2,2	60
IJsselmonde	55	28	45	18	2,6	49
Goeree-Overflakkee	39	9	62	30	2,1	82
Rijnland	440	81	69	22	3,2	70
Boskoop e.o.	95	12	75	25	3,0	75
Krimpenerwaard	874	87	64	22	2,9	64
Alblasserwaard	927	89	70	25	2,7	71
Bollenstreek	82	64	69	21	3,2	67
Westland e.o.	447	66	54	18	2,9	56
Totaal	8.187	60	67	24	2,8	67

1) Alleen hoofdberoepsbedrijven met overwegend graasdieren (exclusief Glastuinbouwbedrijven en intensieve-veehouderijbedrijven).

er naast gebieden met veel blijvers zoals Rijnland en de Alblasserwaard ook gebieden met veel wijkers zoals IJsselmonde en het Westland.

Ontwikkelingsruimte voor blijvers

Bij de vergroting van de bedrijven met continuïteitsbehoefte speelt de vrijkomende oppervlakte van de wijkers een centrale rol. Vooral omdat vergro-

ting van de productieomvang door de verdere intensivering van het grondgebruik op gespannen voet staat met de eisen op milieugebied. Overigens moet daarbij worden aangetekend dat ook vergroting van graasdierbedrijven mogelijk is door grond van de nevenberoepsbedrijven, maar ook van akkerbouwers. Omdat voor de veehouderijbedrijven de ligging van de grond ten opzichte van de gebouwen een belangrijke voorwaarde is, mag bij bedrijfsvergroting aan de beschikbaarheidvan gronden op afstand geen al te grote waarde worden toegekend. Bovendien verkeert een deel van de categorie nevenberoepsbedrijven in een overgangsfase naar definitieve beëindiging. Vanuit de hoofdberoepsbedrijven vindt er een permanente instroom naar de nevenberoepsbedrijven plaats. Na verloop van tijd worden deze bedrijven meestal verder verkleind en vindt er een uiteindelijke bedrijfsbeeindiging plaats. Met de beëindiging van het beroep door het bedrijfshoofd wordt dan tevens zijn bedrijf beëindigd.

De oppervlakte van de vermoedelijk wijkende graasdierbedrijven omvat volgens de Landbouwtelling 1993 in totaal 44.000 ha. Ten opzichte van hun huidige areaal zouden de blijvers er in 10 jaar tijd bijna 30% bij kunnen verwerven. Deze oppervlakte zou er tevens toe kunnen bijdragen dat de intensiteit van de bedrijfsvoering iets kan worden verminderd. De wijkers hebben gemiddeld een geringere intensiteit dan de blijvers. Ook bij de verwachte schaarste aan grond voor bedrijfsvergroting hebben vrijkomende gronden een stabiliserende werking. De gemiddelde oppervlakte van de wijkende bedrijven (11 ha) maakt het mogelijk dergelijke oppervlakten voor bedrijfsvergroting te benutten.

De oppervlaktevergroting zal tot vergroting van de productieomvang leiden. Uitgaande van de productie op de bedrijven van de wijkers, in totaal 120.000 nge, kunnen de bedrijven van de blijvers met gemiddeld 20 nge worden vergroot. Vooral in gebieden met veel wijkers kan daardoor een aanzienlijke verandering van de bedrijfsomvang optreden. De verwachte gemiddelde omvang van de graasdierbedrijven is weergegeven op figuur 3.2.

De gemiddelde omvang van de bedrijven in het Utrechtse rivierkleigebied, in Waterland, in de Krimpenerwaard en in het Westland kan in de komende jaren zeer sterk toenemen. Bij deze schatting is ervan uitgegaan dat de intensiteit van de productie alleen onder invloed van de vergroting een veelal geringe verandering ondergaat. Men zal op de bijkomende gronden de intensiteit aan passen aan het bestaande systeem.

Dit is voor de handliggend omdat productierechten van mest met het grondgebruik over zullen gaan. Dooreen genomen zal het aantal nge per ha cultuurgrond iets lager worden.

Bij de ontwikkeling van de bedrijven in de veehouderij in de verschillende gebieden spelen ook de productieomstandigheden een belangrijke rol. Omdat er daarbij van uit wordt gegaan dat de ontwikkelingen zullen gaan in de richting van moderne gespecialiseerde melkveebedrijven, geeft de huidige situatie daarover belangrijke aanwijzingen. Naast de specialisatie op de melkveehouderij en de aanwezigheid van een ligboxenstal speelt ook de verkaveling een belangrijke rol in het ontwikkelingsproces.

NGE/bedrijf

< 90
90 - 110
110 -130
> 130

Figuur 3.2 Verwachte gemiddelde omvang van graasdierbedrijven

Tabel 3.5 Ontwikkelingsruimte voor graasdierbedrijven met continuïteit

	Totaal aantal x 1.000		Aantal bedr. met continuïteit	Schatting gemiddelde van bedrijven met continuïteit		
	nge	ha		ha per bedr.	nge per bedr.	nge per ha
Oostelijk Flevoland	10,4	3.,2	60	55	173	3,2
Zuidelijk Flevoland	19,3	5,4	100	54	194	3,6
Utrecht						
Ronde Venen	11,9	4,2	133	31	90	2,9
Veenweide	15,7	5,7	187	31	84	2,7
Vechtplassen	5,8	2,0	57	36	103	2,9
Rivierklei	39,7	13,3	394	34	111	3,3
Lopikerwaard	33,1	11,0	350	32	95	3,0
Heuvelrug	21,4	7,0	251	28	86	3,0
Vallei	26,9	7,5	287	26	94	3,6
Eemland	8,6	3,2	87	38	99	2,6
Noord-Holland						
Wieringenmeer	5,4	2,0	49	43	112	2,6
Haarlemmerm.	1,9	0,5	22	26	89	3,4
Aalsmeer	4,1	1,4	39	38	105	2,8
Land van Zijpe	12,4	4,9	124	40	100	2,5
Westfriesland	53,1	20,0	562	36	95	2,6
Droogmakerij	14,7	6,0	156	39	94	2,4
Waterland	39,5	17,6	381	46	104	2,3
Gooiland	14,1	5,6	159	36	89	2,5
Kennemerland	9,4	3,7	107	35	89	2,5
Zuid-Holland						
Voorne-Putten	8,3	3,4	93	37	90	2,4
Hoekse waard	2,6	1,1	33	36	80	2,2
IJsselmonde	2,4	0,9	27	36	92	2,5
Goeree-Overflakee	2,4	1,1	32	36	72	2,0
Rijnland	30,2	9,5	307	31	99	3,1
Boskoop e.o.	7,1	2,3	71	33	101	3,6
Krimpenerwaard	56,1	19,5	463	42	121	2,9
Alblasserwaard	64,8	23,5	662	36	98	2,7
Bollenstreek	5,6	1,7	55	32	103	3,2
Westland e.o.	24,2	8,2	251	33	96	2,9
Totaal	552,1	196,7	5.499	36	100	2.,8

Van de graasdierbedrijven in de Randstad heeft 79% hoofdzakelijk melkveehouderij. Daarbinnen valt weer een verdeling aan te brengen door de aanwezigheid van een ligboxenstal. Op de andere graasdierbedrijven komen naast melkkoeien relatief veel andere runderen en ook schapen voor.

De bedrijven met ligboxenstal kenmerken zich door een grotere oppervlakte: gemiddeld 32 ha. De andere melkveebedrijven hebben gemiddeld ruim

19 ha en de overige graasdierbedrijven zijn aanzienlijk kleiner; 13 ha. Opmerkelijk is dat lang niet alle graasdierbedrijven met een behoefte aan continuïteit tot de categorie melkveebedrijven met een ligboxenstal behoren. Op circa een derde van de categorie graasdierbedrijven met behoefte aan continuïteit is geen ligboxenstal in gebruik. Op dergelijke bedrijven ontbreken veelal de mogelijkheden om de melkveestapel uit te breiden en daarvoor een nieuwe stal te gaan benutten. Na verloop van tijd verminderen van dergelijke bedrijven de voortzettingskansen in de melkveehouderij. In gebieden met een gemengd grondgebruik is een overgang naar de akkerbouw of tuinbouw mogelijk. In Utrecht op de Heuvelrug en in de Gelderse Vallei, maar ook in Kennemerland in de Bollenstreek en in het Westland en op de Zuid-Hollandse eilanden zijn verhoudingsgewijs veel graasdierbedrijven die continuïteit nastreven, maar geen ligboxenstal hebben.

Het aandeel van de totale oppervlakte van de graasdierbedrijven dat reeds in gebruik is op ligboxenbedrijven is voor de verdere ontwikkeling van de melkveehouderij in de gebieden een belangrijk kenmerk. Gemiddeld voor de gehele Randstad was dit 60% in 1993.

Op basis van het aandeel van de cultuurgrond dat in gebruik is op ligboxenbedrijven zijn in het algemeen gunstige verhoudingen in Utrecht, behalve op de Heuvelrug, verder in Westfriesland, in Rijnland en in de omgeving van Boskoop.

In Veenweidegebieden in Noord-Holland (Waterland en Aalsmeer) en ook in Zuid-Holland hebben ligboxenbedrijven slechts iets meer dan de helft van de grond in gebruik. In het algemeen is in deze gebieden het aandeel van de oppervlakte dat bij huis ligt op graasdierbedrijven lager en zijn de kavels er gemiddeld kleiner. Bij de beoordeling van de verhoudingen dient overigens te worden opgemerkt dat in sommige gebieden zoals Eemland na 1993 belangrijke verbeteringen zijn opgetreden. Ook binnen de gebieden kunnen de omstandigheden sterk verschillen.

Het hangt dan ook van de mogelijkheden tot herinrichting en de uitvoering hiervan af of de aangepaste productieomstandigheden de vorming van grote melkveebedrijven toelaten. In tegenstelling tot de bedrijfsvoering in de akkerbouw en in de tuinbouw open grond stelt de melkveehouderij bij de gebruikelijke weideloop stringente eisen aan de ligging van de grond ten opzichte van de gebouwen. Voor de beweiding van het melkvee in de zomermaanden is de ligging van een groot deel van de grond nabij de gebouwen een zeer belangrijke voorwaarde. Het vrijkomen van gronden in de omgeving dient dan ook gepaard te gaan met een ruiling om de doelmatigheid van de bedrijfsvoering te vergroten. In de akkerbouw en de tuinbouw open grond zijn de minimumoppervlakte en de blokvorm van de kavels van groter belang dan de ligging. Vrijkomende gronden kunnen dan ook veelal zonder meer aan een naburig akkerbouwbedrijf worden toegevoegd.

In het algemeen wijkt de verkaveling van de graasdierbedrijven in belangrijke weidegebieden als Waterland en het Westland af ten opzichte van die in onder meer Rijnland en de Alblasserwaard. Het aandeel van de oppervlakte dat bij huis is gelegen en ook de kavels zijn er veelal kleiner.

Tabel 3.6 Productieomstandigheden van melkveebedrijven

	Aantal bedrijven	Met ligbox gemiddeld		Met aandeel ha (%)	Huiskavel %	Gemiddeld kavelopper-vlakte ha
		%	ha			
Oostelijk Flevoland	60	95	52	89	63	18,2
Zuidelijk Flevoland	109	100	49	98	79	21,2
Utrecht						
Ronde Venen	92	64	30	67	74	12,4
Veenweide	133	68	29	67	74	15,6
Vechtplassen	43	60	33	68	68	11,3
Rivierklei		333	68	28	71	67
11.5						
Lopikerwaard	269	68	29	71	74	10,4
Heuvelrug	131	49	30	55	56	6,4
Gelderse Vallei	178	55	26	60	57	6,0
Eemland	61	54	32	61	49	6,5
Noord-Holland						
Wieringenmeer	41	82	38	74	49	6,1
Haarlemmerm.	9	50	30	47	64	7,8
Aalsmeer	21	44	30	43	67	11,1
Land van Zijpe	84	57	33	56	61	8,5
Westfriesland	369	60	33	62	63	9,1
Droogmakerij	99	57	36	59	57	10,3
Waterland	260	57	38	57	50	7,7
Gooiland	97	53	31	54	58	9,0
Kennemerland	52	48	36	49	46	7,5
Zuid-Holland						
Voorne-Putten	47	48	36	49	58	9,0
Hoekse waard	9	26	38	29	40	5,3
IJsselmonde	8	29	26	21	31	3,9
Goeree-Overflakkee	12	71	41	42	49	5,4
Rijnland	212	61	28	62	65	10,8
Boskoop e.o.	47	57	34	68	70	12,3
Krimpenerwaard	365	52	29	55	61	8,0
Alblasserwaard	406	50	34	59	66	10,4
Bollenstreek	29	46	31	52	53	8,4
Westland e.o.	124	42	29	44	50	7,0
Totaal	3.640	57	32	60	61	8,7

3.4 Aanduiding van de landbouwkerngebieden

Met behulp van de criteria voor de toekomstige moderne bedrijven kunnen de onderscheiden landbouwgebieden worden ingedeeld. De aanpassingsbehoefte en de mogelijkheden daartoe staan daarbij centraal. Voor de huidige situatie en voor de aanpassing worden als criterium toegepast (zie tabel 3.7)

Tabel 3.7 Ontwikkelingsmogelijkheden in de gebieden op basis van de gronden in gebruik op de graasdier en de melkveebedrijven

	Verkaveling		Ontwatering		Bedrijfsomvang		Ontwikkelings-categorie 1)
	nu	straks	nu	straks	nu	straks	
Oostelijk Flevoland	+	+	+	+	+	+	1
Zuidelijk Flevoland	+	+	+	+	+	+	1
Utrecht							
Ronde Venen	+	-	+	-	+	-	2
Veenweide	+	-	+	-	-	+	2
Vechtplassen	+	-	+	-	+	+	2
Rivierklei	+	+	+	+	+	+	1
Lopikerwaard	+	-	+	-	+	+	2
Heuvelrug	-	-	+	+	+	-	2
Gelderse Vallei	-	+	+	+	-	-	3
Eemland	-	+	+	-	+	+	2
Noord-Holland							
Wieringenmeer	-	+	+	+	+	+	1
Haarlemmermeer	+	+	+	+	+	+	1
Aalsmeer	+	-	+	-	-	+	2
Land van Zijpe	-	+	+	+	+	+	1
Westfriesland	-	+	+	+	-	-	3
Droogmakerij	-	+	+	+	-	-	3
Waterland	-	-	+	-	-	+	4
Gooiland	-	+	+	-	-	-	4
Kennemerland	-	-	+	+	-	-	4
Zuid-Holland							
Voorne-Putten	-	+	+	+	-	-	3
Hoekse waard	+	+	+	+	+	+	1
IJsselmonde	+	+	+	+	-	-	1
Goeree-Overflakkee	+	+	+	+	+	-	1
Rijnland	+	+	+	+	+	+	1
Boskoop e.o.	+	+	+	+	+	+	1
Krimpenerwaard	-	-	+	-	-	+	4
Alblasserwaard	+	-	+	-	+	+	2
Bollenstreek	-	+	+	+	-	+	3
Westland e.o.	-	-	+	-	-	-	4

Toelichting van de ontwikkelingscategorieën:
1. Kerngebieden waarvan de beoordelingen voor "nu" en "straks" overwegend goed zijn;
2. Huidige "goede" gebieden waarvan het toekomstbeeld minder gunstig zal worden;
3. Huidige "slechte" gebieden waarvoor in de toekomst verbetering is te verwachten;
4. Huidige "slechte" gebieden waarvan in de toekomst geen verbetering is te verwachten.

de verkaveling van de melkveebedrijven, de ontwatering en de geschatte omvang van de bedrijven met continuïteit.

Bij de verkaveling gaat zowel om het aandeel van de oppervlakte dat op de melkveebedrijven bij huis is gelegen als om de gemiddelde oppervlakte van

de kavels. De gemiddelden waarnemingen per gebied worden vergeleken met die van het gemiddelde van de gehele Randstad.

Gebieden die beneden het gemiddelde liggen, krijgen een minscore; gebieden die op of boven het gemiddelde zitten, krijgen een plus. In samenhang met het overheersend bedrijfstype wordt voorts beoordeeld in hoeverre er mogelijkheden zijn om de verkaveling aan te passen. De aanpassing ten behoeve van de melkveehouderij is voor de gebieden met veel graasdierbedrijven van groot belang. Voor de gebieden met merendeels akkerbouw- en open grondstuinbouw speelt de kavelaanpassing een veel minder grote rol. In sommige gebieden zal bij de herinrichting met andere belangen zoals die van natuur en landschap nadrukkelijk rekening dienen te worden gehouden. In deze gebieden is het zonder ingrijpende herinrichting vrijwel niet mogelijk van de aanwezige strokenverkaveling op een blokverkaveling over te gaan.

Bij de ontwatering is de grondsoort van belang. Uitgegaan is van de veronderstelling dat de huidige ontwatering en bedrijfsvoering met elkaar in evenwicht zijn. In de gebieden met de hoge peilen zullen de beweiding en de veebezetting hierop zijn afgestemd. De huidige ontwatering wordt dan ook als toereikend gezien en met een plus aangeduid. In tegenstelling tot de gebieden met klei- en zandgronden geeft de aanpassing tot de gewenste diepe ontwatering in veengebieden aanzienlijke problemen. In de waterrijke veenweidegebieden (zie onder meer Versloot, 1992) zoals in delen van Waterland, in het gebied langs de Vecht en in de Zuid-Hollandse waarden zal een aanpassing van de peilen bij het huidige beleid vrijwel uitgesloten zijn. De "ontwatering straks" wordt daarom met min aangeduid.

De verdere ontwikkeling van de bedrijfsomvang wordt niet alleen bepaald door het aantal nge van de huidige graasdierbedrijven, maar ook door de ruimte die er is van de vrijkomende bedrijven zonder opvolger. Hiertoe wordt een relatie gelegd tussen de gemiddelde omvang in tabel 3.4 met de mogelijke indien de productiecapaciteit in nge aan alle graasdierbedrijven met behoefte aan continuïteit ten goede komt.

Gebieden die een gemiddelde bedrijfsomvang hebben die gelijk of groter dan gemiddeld is, worden met een plus gewaardeerd die beneden het gemiddelde voor het gehele gebied uitkomen met een minteken. Als gevolg van het ontbreken van opvolgers op veel bedrijven kan daardoor een belangrijke verschuiving in de waardering optreden.

De verkregen scores per gebied zijn vervolgens herleid tot een eindcijfer per gebied (zie tabel 3.7. en figuur 3.3). Hiervoor is het volgende schema toegepast. Afzonderlijke kwalificaties zijn gegeven voor de huidige situatie en voor de toekomstige. Twee of meer plussen is als goed beoordeeld en een of minder plussen als slecht. Nadrukkelijk dient hierbij te worden vermeld dat het hierbij gaat om een beoordeling op basis van de graasdier- en melkveebedrijven. In sommige gebieden zoals die met veel akkerbouw- en tuinbouwbedrijven is slechts een klein deel van de oppervlakte in de beschouwing betrokken.

Ontwikkelingscategorie

	Nu	Straks
	goed	goed
	goed	slecht
	slecht	goed
	slecht	slecht

Figuur 3.3 Ontwikkelingscategorie voor melkveehouderij

Voor de beoordeling van de verwevingskansen op graasdierbedrijven dient bij de onder 1 aangeduide kerngebieden rekening te worden gehouden met een geringe tot zeer gering behoefte aan verweving.

Bij de bedrijven in de categorie gebieden onder 2 zal de behoefte aan verweving in de loop der jaren kunnen toenemen. In de onder 3 genoemde gebieden zouden de graasdierbedrijven kunnen worden verbeterd en daarmee zich in de richting van de agrarische kerngebieden kunnen ontwikkelen. De behoefte aan verweving zal daardoor geringer kunnen worden. In de onder 4 genoemde gebieden zullen de graasdierbedrijven een sterke behoefte aan verweving hebben .

Binnen de Randstad worden als kerngebieden aangemerkt: Zuidelijk- en Oostelijk-Flevoland, het Utrechtse rivierkleigebied, de Wieringenmeer, de Haarlemmermeer, het Land van Zijpe, de Hoekse Waard, IJsselmonde, Goeree-Overflakkee, en de gebieden Rijnland en de omgeving van Boskoop.

Kerngebieden met een toenemende verwevingsbehoefte zijn: De Ronde Venen, het aangrenzende Utrechtse veenweidegebied, de Vechtplassen, de Heuvelrug en Eemland. In Noord-Holland de omgeving van Aalsmeer. In Zuid-Holland is er een behoefte aan verweving in de Alblasserwaard.

De gebieden waarin de behoefte aan verweving zou kunnen verminderen zijn: de Gelderse Vallei, Westfriesland en de Droogmakerijen en voorts in Zuid-Holland op Voorne-Putten en de Bollenstreek.

Een sterke behoefte aan verweving is te verwachten in Waterland, in Gooiland en in Kennemerland. In Zuid-Holland is dit het geval in de Krimpenerwaard en in het Westland en in het aangrenzende Delfland.

3.5 Conclusies

Als gevolg van de verwachte marktverhoudingen met veelal lagere opbrengstprijzen zullen de eenheden in de grondgebonden sectoren de mogelijkheid dienen te hebben om de kosten door vergroting verder terug te dringen.

De per bedrijf benodigde oppervlakte voor melkveehouderij, akkerbouw en ook tuinbouw zullen afhankelijk van de intensiteit aanzienlijk groter dienen te zijn dan die thans op de hoofdberoepsbedrijven voorkomen. Naast de grondsoort zijn ook de inrichting en de ontwatering belangrijke voorwaarden voor de concurrerende bedrijfsexploitatie. Voor vruchtwisselingsgewassen gaat hiermede ook een dynamiek van het grondgebruik gepaard.

In een groot deel van de Randstad wordt de grond benut door akkerbouw- en tuinbouwbedrijven die vanwege duurzaamheid vruchtwisseling toe moeten passen. Ondanks de beperkte omvang van de huidige bedrijven zullen de aanpassingen in het grondgebruik doorgang vinden.

In gebieden met overwegend graasdierbedrijven is de aanpassing afhankelijk van de mogelijke bedrijfsontwikkeling van melkveebedrijven met een moderne inrichting. In een aantal van deze gebieden is een groot deel van de weidegrond in gebruik bij niet-gemoderniseerde bedrijven. De verkavelingssituatie laat er te wensen over, terwijl de aanpassing van de ontwatering van de waterrijke veengronden door de overheidsregels wordt beperkt. Afhankelijk

van de herinrichtingsmogelijkheden zullen er vermoedelijk maar beperkte kansen zijn voor de duurzame landbouw. Met name in een deel van de veengebieden met beperkingen tot voornamelijk grasland zullen aanvullende inkomsten uit andere activiteiten gewenst zijn om een duurzaam agrarisch bestaan te verzekeren als herinrichting niet mogelijk is of er niet leidt tot eenheden die voldoende concurrentiekracht hebben.

4. VERWEVINGSFUNCTIES OP BEDRIJFSNIVEAU

4.1 Inleiding

In beginsel is er een groot aantal nevenfuncties die door agrarische bedrijven kunnen worden vervuld in combinatie met de gebruikelijke landbouwproductie.

Globaal genomen kan het aanbieden van een product of een dienst gepaard gaan met het benutten van de beschikbare arbeid, van de grond van het bedrijf, van de gebouwen en van andere voorzieningen.

Nu leent het ene "product" zich beter dan het andere om met de landbouwproductie te worden gecombineerd. De verkoop van producten aan consumenten is slechts mogelijk als naar deze producten een redelijke vraag is waaraan men kan voldoen. Voor het kunnen leveren van sommige producten of diensten vormt de omgeving een belangrijke factor. Kampeergelegenheid wordt bijvoorbeeld beter benut als er andere publieksattracties zijn.

Bij de beoordeling van deze mogelijkheden zijn ook de voorwaarden die vervuld moeten worden van invloed. Er zijn bijvoorbeeld regels of men moet aan formele vereisten van vakbekwaamheid voldoen. Per functie wordt daarom nagegaan welke mogelijkheden deze biedt en welke voorwaarden hieraan zijn verbonden.

Omdat het bij de verweving gaat om nevenfuncties van agrarische bedrijven blijven hierbij de mogelijkheden om vrijkomende agrarische gebouwen buiten de landbouw te exploiteren buiten beschouwing. Dit is een belangrijke beperking bij de herinrichting van de plattelandsgebieden.

Zoals in hoofdstuk 3 is gebleken, zal een groot aantal bedrijven door het ontbreken van een bedrijfsopvolger de agrarische productiefunctie verliezen. Mogelijk zal een deel van deze gebouwen bijvoorbeeld door de omvorming tot landgoed nieuwe stijl een woonfunctie verkrijgen. Bij deze herbestemming is het zeer de vraag of daarmee de duurzaamheid van de landbouw wordt versterkt. De binding met de landbouw zal maar minimaal zijn, terwijl de hindergevoeligheid de landbouwproductie kan beperken. Het voordeel van de nieuwe bestemming zal dan ook grotendeels beperkt blijven tot de beëindigers die daarmee een gunstige overdrachtsprijs kunnen verkrijgen.

4.2 Toegevoegde waarde van bestaande producten verhogen

De mogelijkheden tot het maken van boerderijproducten en tot huisverkoop sluiten nauw aan bij de bestaande productiewijze en bij de productiesamenstelling van veel van de huidige land- en tuinbouwbedrijven. De belang-

rijkste mogelijkheden zijn: boerderijzuivel bereiden, huisverkoop en biologische productie.

Boerderijzuivelbereiding

Voor de weidebedrijven gaat het dan vooral om het maken van kaas, boter en boerderijzuivel. Soms kan daarbij worden aangesloten bij de reeds lang bestaande streekproducten. Als opvolger van de boerenkaas wordt onder meer veenweidekaas gemaakt. Het maken van de boerderijzuivel vereist een aantal specifieke voorzieningen op het bedrijf en een aangepaste bedrijfsvoering. Het maken van dergelijke producten is een vak dat de nodige bekwaamheid vereist. Er is een vergunning nodig. Voor de melkveehouders gelden voorts de gebruikelijke quoteringsbepalingen en dient rekening te worden gehouden met de leveringsafspraken die met de melkfabriek zijn gemaakt, want veel veehouders willen bijvoorbeeld alleen in de zomermaanden kaas en andere producten maken. De markt voor boerenkaas is evenwel beperkt waardoor bij een groot aanbod gemakkelijk verzadiging optreedt. Het is daardoor niet altijd mogelijk de meerwaarde voor het kwaliteitsproduct te ontvangen. Daarbij speelt een rol dat de fabrieksmatige productie van zuivelproducten inmiddels sterker is gericht op een diversificatie: de boerenkaas heeft dus in de afzet veel concurrenten gekregen.

In beginsel is de bereiding van kaas niet gekoppeld aan de ligging van het bedrijf nabij de consumentencentra. Dit is wel het geval bij verkoop aan huis. De bijdrage van de boerenkaasbereiding aan het inkomen is in het algemeen beperkt. De nettoprijs van de melk kan in vergelijking met de levering aan de fabriek met gemiddeld circa 20 cent per liter worden verhoogd (Zimmermann, 1995). Daartegenover staan de benodigde voorzieningen en de arbeid die moet worden verricht. Voorwaarde om tot een beter inkomen te komen, is dan wel dat er geen extra arbeid voor de kaasmakerij moet worden aangetrokken, maar dat beschikbare arbeid hiervoor kan worden benut.

Huisverkoop

De verkoop van boerderijproducten sluit vaak nauw aan bij de productiewijze. De eigen kaas en andere producten worden verkocht aan consumenten. De belangstelling voor de boerderijproducten bij consumenten is veelal afhankelijk van hun beschikbare tijd. Naast het groeiend aantal tweeverdieners dat weinig gelegenheid heeft voor inkopen, staat een eveneens groeiend aantal ouderen dat hiervoor wel de gelegenheid en de belangstelling heeft.

Veelal vereist de huisverkoop op de agrarische bedrijven veel tijd van de arbeidskrachten, tenzij de verkoop op kleine schaal plaatsvindt in onbemande stalletjes langs de weg. De huisverkoop is veelal alleen zinvol als er binnen het bedrijf tijd beschikbaar is op de momenten dat de consumenten belangstelling tonen. Vanuit het consumentenbelang wordt er veelal naar gestreefd om een breed pakket van producten aan te bieden en zoveel mogelijk het gehele jaar door producten aan te bieden. Men komt dan snel voor de keuze om het assortiment alleen af te stemmen op de eigen productie of om de continuïteit van

de verkoop voorop te stellen waardoor de bijdrage van de eigen producten gering zal zijn. Het spreekt voor zich dat de ligging van het verkooppunt van doorslaggevende betekenis is voor de inkomensbijdrage. In gebieden met veel inwoners, met veel passanten vanwege de recreatie of door de waardering voor het landschap zal men gemakkelijker producten kunnen afzetten. Het aantal agrarische bedrijven met verkoopmogelijkheden is daardoor ook sterk beperkt.

Voor de huisverkoop zal men aan de geldende voorschriften dienen te voldoen. De winkel en verkoopvoorzieningen dienen aan de gangbare eisen van hygiëne te voldoen. Verder zijn vergunningen vereist. De voorzieningen en de kosten die hiermede gepaard gaan, leiden eveneens tot een vergroting van de omzet door middel van parallelproducten.

Biologische landbouw

De huisverkoop heeft het voordeel dat de consument een sterkere binding verkrijgt met de herkomst van het product. Hij verkrijgt een voorstelling van de productiewijze en verbindt daarmee kwaliteiten zoals de smaak, de natuurlijkheid en de versheid. Deze kwaliteiten komen bij uitstek tot uiting in de biologisch geteelde producten. De belangstelling voor deze producten is weliswaar in Nederland nog beperkt, maar de sterke groei van de vraag in omliggende landen wekt de verwachting dat ook een grotere binnenlandse vraag op kan treden (Zimmermann et al., 1996). Een belangrijk deel van de Nederlandse biologische producten voorziet in een Duitse vraag. In Nederland zijn de winkelprijzen van de biologische producten vanwege onder andere de hogere kosten van de vermarkting in de speciaalzaken aanmerkelijk duurder dan de gangbare. In gebruikelijke afzetkanalen zoals supermarkten zijn de prijzen weliswaar gunstiger, maar daar vormt de bevoorrading van de winkels en de geringe omvang van de verkopen een knelpunt. Een gevolg daarvan is dat de directe verkoop van producten van telers aan de consumenten een sterke opgang heeft gemaakt. De prijzen voor de consument kunnen door de directe verkoop veelal beperkt blijven tot iets boven die van de gangbare producten. De biologische productie is tot dusverre dan ook succesvol als men een eigen afzetorganisatie heeft opgebouwd of nog beter deel kan nemen aan een gezamenlijke afzetorganisatie. Bij de huisverkoop geldt dat de ligging bij de consumptiecentra en de aanwezigheid van een koopkrachtig segment van consumenten van groot belang zijn.

Als gevolg van de veelal gunstige afzetprijzen zijn de inkomens van de biologische boeren en tuinders aanmerkelijk beter dan die van de gangbare (Zimmermann, 1996, LEI-DLO Interne Nota 458; Bouwman en Geven, 1996). Dit is vooral in de akkerbouw en de tuinbouwsector het geval. In de melkveehouderij is er een overschot aan biologische melk, maar ook daar behalen de producenten betere inkomens dan de gangbare met overeenkomstige bedrijven.

De biologische productiewijze vereist een ingrijpende verandering van de bedrijfsvoering. Om van de gangbare landbouw over te gaan op gegarandeerde biologische producten geldt er bovendien een omschakelingsregeling gedurende enkele jaren. Gedurende die periode worden wel de biologische

arbeidsintensievere productiemethoden toegepast, zonder dat een hogere prijs kan worden verkregen. Van de ondernemers die op de biologische productiewijze overgaan, wordt bovendien een mentale omschakeling vereist waarbij men minder op de bekende zekerheden van de technologische landbouw kan vertrouwen. Vanuit de ondernemers is er gewoonlijk veel animo zodat de productie regelmatig groter is dan de afzetmarkt kan opnemen.

De biologische landbouw wordt van overheidswege gestimuleerd met een omschakelingsregeling. Deze inkomenssteun is vooralsnog alleen van kracht voor bedrijven met akkerbouw en die met tuinbouwproducten. Voor bedrijven met een kleinere oppervlakte en met een intensieve productiewijze biedt de omschakelingsregeling met een hectaresteun minder mogelijkheden dan voor de grotere. De teelt van biologische producten kan worden gecombineerd met de huisverkoop.

Bij de open grondstuinbouwbedrijven is de kleinverkoop van groente en fruit een mogelijkheid. Bij de bedrijven met akkerbouw zouden aardappelen en uien rechtstreeks aan consumenten kunnen worden verkocht. Ook hierbij geldt dat de nabijheid van consumptiecentra stimulerend werkt op de omzet.

4.3 Diensten ten behoeve van de verblijfsrecreatie

De beschikbaarheid van gebouwen en grond stelt sommige bedrijven in staat het gebruik hiervan ten goede te laten komen van recreanten. Deze directe dienstverlening schept ook de mogelijkheid om het inkomen hiermee te versterken. In het algemeen is de vraag naar recreatievoorzieningen in de afgelopen jaren sterk gegroeid. De toeneming van de vrije tijd komt tot uiting in meerdere vakanties per jaar en in weekends die buitenshuis worden doorgebracht. De inkomensgroei draagt bij tot een verscheidenheid in de vraag naar recreatievoorzieningen.

Kamperen bij de boer

Binnen de huidige kampeerregeling met een maximum van 15 eenheden per bedrijf is het soms mogelijk om door een seizoensvoorziening een aantrekkelijke inkomensbijdrage te verkrijgen. De mogelijkheden daartoe zijn tot nu beperkt tot bepaalde gebieden. De feitelijke bijdrage aan het inkomen is afhankelijk van de beschikbaarheid van bestaande gebouwen die benut kunnen worden voor sanitaire voorzieningen en van de arbeid voor onderhoud, beheer en toezicht. Oude boerderijen met ruime erven met begroeiing lenen zich veelal voor het herbergen van kampeerders, zonder dat dit afbreuk doet aan het landschappelijk aanzien van het gebied. Afhankelijk van de oppervlakte bij de bedrijfsgebouwen kan het kampeerterrein door beplanting in het landschap worden ingepast.

Daarbij is het van belang dat de agrarische kampeergelegenheden zich op een aantal positieve punten onderscheiden van de gebruikelijke campings. Kwalitatief betere voorzieningen, rust, betrokkenheid met het landbouwbedrijf en persoonlijke relaties kunnen tot een apart segment in de kampeer-

markt leiden. Bij een regelmatige bezetting van de minicamping kan per kampeerplaats in de periode juni-oktober een inkomen worden verkregen dat overeenkomt met een ha voor akkerbouwgewassen dan wel voor veehouderijgebruik. De inkomensverbetering kan worden verkregen zonder dat de kampeergelegenheid concurreert met de activiteiten op het agrarisch bedrijf.

De belangstelling voor het kamperen op boerenbedrijven is vooral gebleken in gebieden nabij de kust. Voorwaarde hierbij is wel dat in het gebied een vraag is naar recreatievoorzieningen. Zo blijkt de bezetting van de minicampings dicht bij de kust vaak beter te zijn dan de campings die verder binnenlands zijn gelegen. Ook de tariefsopbouw hangt samen met de afstand tot de meest attractieve plaatsen. De jaarlijkse inkomensbijdrage per kampeerplaats varieert dan ook van enkele honderden tot enkele duizenden guldens (Voskuilen, 1988).

Nachtverblijf

In sommige gebieden is er ook vraag naar nachtverblijf in de gebouwen. Dit betreft het bieden van overnachtingsmogelijkheden voor groepen die in het zomerseizoen gebruikmaken van de lege ruimten, bijvoorbeeld de bedrijfsgebouwen. Er is een groeiende belangstelling voor dit type overnachtingen van diverse groepen uit de bevolking. Familiereünies, personeelsgroepen van bedrijven, ouderen en Oost-Europeanen die een goedkope overnachting zoeken, maken hiervan gebruik. Daarnaast wordt er logeergelegenheid in de agrarische bedrijfswoning gecombineerd met pension, en worden ook gastenkamers aangeboden. Ook hiervoor is een groeiende belangstelling bij recreanten die fietsen, trekken per paard of per kano. Hierbij gaat het meestal om een of enkele kamers van monumentale boerderijen. In veel gevallen is de dienstverlening nog beperkt tot de kamerverhuur met een ontbijt. De verwachting is dat de belangstelling voor deze vorm van overnachten zal toenemen. Het voordeel hiervan is dat gedurende een groot deel van het jaar van de accommodatie gebruik kan worden gemaakt. Het benutten van de overnachtingsmogelijkheden op agrarische bedrijven is in andere Europese landen reeds sterk tot ontwikkeling gekomen. Onder andere in het Alpengebied, maar ook in Frankrijk wordt op grote schaal van overnachtingsmogelijkheden op agrarische bedrijven gebruikgemaakt.

Bij deze voorzieningen is het van belang dat het bedrijf een gastvrije indruk maakt en er geen storende nevenactiviteiten plaatsvinden in de omgeving. De landelijke ligging is daartoe welhaast een voorwaarde. Van belang is dat de overnachting past in een patroon van tijdsbesteding of in een route. Daarentegen neemt de belangstelling voor de huur van stacaravans af, (De Haas, 1993). Naast de noodzaak om steeds naar dezelfde plaats te gaan, speelt ook de behoefte om naar een comfortabeler huisje te gaan een rol. Vooral de jongeren geven hieraan de voorkeur.

Verhuur van kampeermiddelen en van recreatievoorzieningen

In gebieden met recreatiemogelijkheden op het water is er behoefte aan kano's en andere boten die in de omgeving van recreatieobjecten kunnen worden betrokken. De kosten van een ligplaats voor een boot in een jachthaven variëren afhankelijk van de aard van de voorzieningen en van de aantrekkelijkheid van de plaats van enkele honderden tot enkele duizenden guldens per jaar. De behoefte aan ligplaatsen in waterrijke gebieden kan dus ook ten gunste komen van agrarische bedrijven die daarvoor faciliteiten kunnen bieden.

Vanwege hun vestigingsplaats en de ruimte op het erf leggen sommige agrarische bedrijven zich toe op de verhuur van deze recreatievoorzieningen. Het voordeel voor de agrarische bedrijven is dat een dergelijke activiteit weinig verbindingen heeft de agrarische bedrijfsvoering en er vrijwel geen concurrentie optreedt met het gebruik van grond en andere productiemiddelen. De boten kunnen buiten het seizoen worden opgeslagen in de bedrijfsgebouwen.

Daarnaast is er behoefte om ook andere kampeermiddelen op te slaan. Deze behoefte doet zich vooral voor bij de bezitters van caravans. De verwachting is dat het aantal caravans zal toenemen. Voor de opslag van caravans zal de vraag - met het oog op het onderhoud - niet zozeer aan de recreatiegebieden maar veel sterker aan de stedelijke gebieden zijn gekoppeld. Voor botenopslag zullen de gebieden met waterrecreatie kans maken.

Verzorging van recreatiedieren

In de afgelopen jaren is de belangstelling voor het paardrijden sterk toegenomen. Het aantal paarden en pony's is daarbij sterk gegroeid. Een groot deel van de paarden wordt gehouden op maneges die zich op de ruitersport hebben toegelegd. Daarnaast zijn er ook paarden op agrarische bedrijven in pension, krijgen er verzorging of worden er getraind. Bij de paardenhouderij kan gebruik worden gemaakt van de op veel bedrijven aanwezige voorzieningen zoals een stal en een opslagruimte voor hooi en stro. Bij aankoop van hooi en krachtvoer kunnen circa 4 paarden per ha worden geweid. Het voordeel van de paardenhouderij is dat het graslandgebruik minder intensief kan zijn. Van de totale kosten die de huisvesting en verzorging van een volwassen paard meebrengen (circa 2.700 gulden per jaar volgens het Handboek voor de veehouderij) kan een belangrijk deel (circa twee derde)door het agrarisch bedrijf worden ingebracht.

Daarnaast is er een toenemende behoefte aan opvang van recreatiedieren tijdens vakanties. Het aantal huisdieren is de afgelopen jaren sterk gestegen en gedurende vakantie wensen veel bezitters hun dieren te laten verzorgen in een pension. Dergelijke voorzieningen zijn veelal te realiseren op bestaande agrarische bedrijven. In de nabijheid van de bevolkingscentra zal deze behoefte zich sterker voordoen dan in de landelijke gebieden. Ook hierbij gaat het om sterk uiteenlopende tarieven.

4.4 Diensten bij onderhoud en het beheer van het landelijk gebied

Contractuele vergoedingen

De mogelijkheden om betaalde werkzaamheden te verrichten ten behoeve van natuur en landschap zijn vooral afhankelijk van de aanwezigheid van dergelijke objecten. Voor de combinatie met het agrarisch bedrijf dienen de werkzaamheden in de directe omgeving hiervan te kunnen worden uitgevoerd.

In gebieden met landschappelijke en natuurwaarden zijn mogelijkheden ontstaan om beperkingen in de bedrijfsvoering te compenseren met daarop gerichte vergoedingen. De bekendste vorm hiervan is de beheersovereenkomst. Afhankelijk van de aard en de mate van de beperkingen verschilt de vergoeding voor het aangepast gebruik. De vergoedingen liggen veelal tussen 600 tot 1.200 gulden per ha. In sommige gevallen wordt een vergoeding betaald van 400 gulden per ha per jaar en bij extreme beperkingen ontvangt de eigenaar van de grond bijna 2.600 gulden per ha per jaar. Ook hierbij geldt dat de beheersbeperking die op een deel van de bedrijfsoppervlakte rust voor de grotere bedrijven minder ongunstig is dan voor de kleinere. Op bedrijven met een grotere oppervlakte kunnen de percelen met de beperkingen beter ingepast worden in de bedrijfsvoering. De beperking van het maaitijdstip kan worden opgevangen door de beweiding in het vroege voorjaar bijvoorbeeld met schapen.

Bij kleinere bedrijven gaat de gebruiksbeperking veelal gepaard met extra voeraankopen om de nadelen voor de bedrijfsomvang te ontgaan.

De mogelijkheden voor betaald werk in het beheer en onderhoud zijn voorts erg beperkt. Dit komt omdat het beheer en onderhoud van reservaten waarin speciale ecologische waarden worden nagestreefd, plaatsvindt door specifieke organisaties als Staatsbosbeheer en de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten. Deze instellingen hebben veelal naast enkele vaste beroepskrachten ook tijdelijke medewerkers en personen die op basis van vrijwilligheid in bepaalde projecten behulpzaam zijn.

Beweiding van reservaatgronden

In de reservaatgebieden is soms een zeer beperkt agrarisch gebruik. Op de graslanden worden weidedieren (meestal runderen) ingeschaard. Dergelijke gronden lenen zich onder andere voor de zoogkoeienhouderij. De gezoogde kalveren kunnen worden benut in de mesterij. Aan dit type dieren is behoefte. Door de invoer uit het buitenland wordt hierin voorzien. De rentabiliteit van de mesterij van speciale vleesrunderen is evenwel sterk onder druk gekomen. Alleen bij een levering van goedkope meststieren en bij gebruik om-niet van de grond is het mesten voort te zetten. Vanwege de verwachte uitbreiding van reservaatgebieden wordt een omvangrijke vleesveehouderij mogelijk geacht (De Groot et al., 1994). In het algemeen is de Nederlandse grond veel te duur voor deze activiteiten (Van Eck et al., 1990). Een nadeel van de beweiding van de goedkope reservaatgronden is echter dat het ziektebestrijdingspatroon er

niet steeds overeenstemt met dat op de gangbare bedrijven. De bijdrage aan het inkomen van de veehouders zal om genoemde redenen dan ook zeer beperkt zijn.

4.5 Overige activiteiten op agrarische bedrijven

In bepaalde omstandigheden zijn er mogelijkheden om belangstellenden een beperkt medegebruik te bieden van de agrarische grond en van het water dat bij de bedrijven behoort. De jacht is hiertoe een van de meest bekende mogelijkheden. Het aantal jagers is evenwel beperkt en ook de belangstelling voor de jacht neemt af. Van belang is ook dat een jachtgebied een aaneengesloten terrein van minimaal 40 ha moet omvatten. Voor open gebieden zoals in de Randstad, met overwegend bouw- en grasland, zal het jachtrecht jaarlijks circa 10 gulden per ha opbrengen. In de bosrijkere gebieden zal dit recht tot 50 gulden per ha op kunnen leveren.

Op bedrijven met open water zou men vismogelijkheden kunnen creëren. Om hiervan profijt te krijgen, moet men de toegang tot de viswateren kunnen beperken en de visstekken dienen te kunnen verhuren. Ook hierbij gaat het om beperkte inkomsten.

4.6 Combinatie van functies

De eerdergenoemde functies kunnen door agrarische ondernemers afzonderlijk maar ook gecombineerd worden uitgeoefend. Daarbij kan het aanpakken van de ene activiteit stimulerend werken op een of zelfs meerdere andere. Zo is het mogelijk dat men pakketten van diensten of van producten gaat aanbieden. Vooral in de detailhandel en in de recreatieve sfeer komen gemakkelijk vervolgdiensten op gang. Men start bijvoorbeeld met het maken en verkopen van zelfgemaakte kaas, maar de cliëntele vraagt daarnaast om andere producten die men slechts gedeeltelijk van het eigen bedrijf kan leveren. Vanwege de goede marge op steeds leverbare producten zal dit gemakkelijk tot een complete boerderijwinkel kunnen leiden. Bij het kleinschalig kamperen op boerenerven wordt veelal ook gevraagd naar de eigen geteelde producten. Daarnaast legt men zich toe op het verhuren en het opslaan van caravans. Het bieden van overnachtingsmogelijkheden onder andere voor groepen kan hierop eveneens aansluiten.

Evenzo is mogelijk dat bedrijven in gebieden met een natuurfunctie naast de beheerslandbouw ook een biologisch of natuurvriendelijk gaan telen en verkopen. Het opstarten van dergelijke activiteiten vindt dan vooral plaats in gebieden waar de landbouw een minder relevante productietaak heeft.

Naast de genoemde mogelijkheden is er in verschillende gebieden bij dagrecreanten behoefte aan toelichting op bezienswaardigheden. Personen die vertrouwd zijn met de agrarische productie en de ontwikkelingen in het gebied worden hiervoor ingeschakeld. Soms heeft de informatiebehoefte be-

Tabel 4.1 Overzicht nevenfuncties met voorwaarden op bedrijfsniveau

Functies	Gewenst bedrijfstype	Voorwaarden voor bedrijven				
		minimale omvang	gezins-arbeid	vak-bekw.	extra investering	beperkende regeling
Toegevoegde waarden verhogen						
- boerderijzuivel	melkvee	ja	ja	ja	ja	ja
- huisverkoop	divers	neen	ja	neen	neen	ja
- biologische landbouw	divers	neen	ja	ja	ja	ja
Recreatie						
- kamperen bij de boer	divers	neen	ja	neen	ja	ja
- nachtverblijf	divers	neen	ja	neen	ja	?
- verhuur van kampeermid.	divers	neen	ja	neen	ja	
- opslag van kampeermid.	divers	neen	neen	neen	ja	
- verzorging recreatiedieren	veehouderij	neen	ja	ja	ja	
- dagrecreatie	n.v.t.	n.v.t.	ja	ja		
Onderhoud en beheer gebied						
- beheersovereen-komst	grasland	neen	neen	neen	neen	ja
- reservaatsbeheer	grasland	neen	ja	neen	neen	ja
- onderhoudswerk	divers	neen	ja	neen	neen	ja
Jacht en Visserij						
- jacht	divers	ja	neen	neen	neen	ja
- visserij	divers	neen	neen	neen	neen	?

trekking op een facet van het bedrijf, bijvoorbeeld op de kaasmakerij. Het geven van toelichting vormt dan tevens een stimulans voor de huisverkoop.

De mate waarin de verweving op bedrijfsniveau bijdraagt tot versterking aan de landbouw en andere gebiedsfuncties is weergegeven in tabel 4.2. In aanvulling op de voordelen die ten goede komen aan het bedrijf dat de activiteiten onderneemt, is aangegeven of er ook een sterker landbouwgebied komt door genoemde activiteiten. Dit is slechts ten dele het geval. Als er veel concurrentie optreedt met de landbouwproductie zal dit niet voordelig voor het gebied zijn. Voorbeelden hiervan zijn reservaten die in afwijking van gebruikelijke landbouwpraktijken worden beheerd. Anderzijds zijn er activiteiten die plaatsvinden in gebieden zoals dagrecreatie zonder dat de landbouw daarvan tot nu toe enig profijt ondervindt.

Tabel 4.2 Verwachte resultaten van nevenfuncties op bedrijfsniveau

	Verwachte resultaten voor versterking duurzame landbouw				
	van bedrijf	van gebied	recreatief karakter	natuur-waarde	landschaps-waarde
Functies op bedrijfsniveau					
Toegevoegde waarde verhogen					
- boerderijzuivel	weinig	ja	nee	ja	nee
- huisverkoop	weinig	nee	nee	nee	nee
- biologische landbouw	ja	ja	nee	nee	nee
Recreatie					
- kamperen bij de boer	ja	ja	ja	nee	nee
- nachtverblijf	ja	ja	ja	nee	nee
- verhuur van kampeermid.	iets	nee	ja	nee	nee
- opslag van kampeermid.	ja	nee	ja	nee	nee
- verzorging recreatiedieren	ja	ja	ja	nee	nee
- dagrecreatie	nee	ja	ja	nee	nee
Onderhoud en beheer gebied					
- beheersovereenkomst	ja	nee	nee	ja	ja
- reservaatsbeheer	nee	nee	ja	ja	ja
- onderhoudswerk	ja	nee	ja	ja	ja
Jacht en Visserij					
- jacht	nee	nee	ja	nee	nee
- visserij	ja	nee	ja	nee	nee

Het verhogen van de toegevoegde van de productie van de individuele bedrijven versterkt veelal hun bestaansbasis. Als dit op grote schaal gebeurt, levert dit veelal ook een versterking van de duurzame landbouwfunctie van het gebied. De aanwezige arbeid in het gebied wordt beter benut dan voorheen. De grotere toegevoegde waarde levert op zichzelf geen bijdrage aan de recreatie en aan het landschap. Wel kan de natuur worden versterkt als er specifieke teelten en teeltmaatregelen ter hand worden genomen die aan de natuurwaarde ten goede komen.

Indien agrarische bedrijven zich gaan toeleggen op de recreatie, geeft dit naast de directe bijdrage aan het inkomen ter vergoeding van de inspanning bij een bepaalde omvang ook een vergroting van het gebiedsinkomen. Voor sommige verhuuractiviteiten in de recreatiesector gaat dit ten koste van de agrarische activiteiten; men kan de voorzieningen niet benutten, of men moet de tijdsbesteding hiervoor aanpassen. De natuur en het landschap hebben geen voordeel als er veel recreatievoorzieningen op agrarische bedrijven worden benut. Dit soort activiteiten komt wel ten goede aan de verscheidenheid aan recreatieve voorzieningen.

Bij het onderhoud en het beheer van delen van agrarische bedrijven worden de individuele nadelen gecompenseerd. Het is doorgaans geen extra inkomen, hooguit een benutting van aanwezige capaciteit. Bij een grootschalige deelname aan onderhoud en beheer van gronden door agrarische bedrijven levert dat geen versterking van het agrarisch karakter van het gebied. In feite wordt de productiecapaciteit kleiner. Natuur, recreatie en landschap ondervinden hiervan wel de voordelen.

De inkomensbijdrage van jacht en visserij is op bedrijfsniveau beperkt. Dit is ook het geval op gebiedsniveau. Deze dragen slechts bij tot de recreatie, maar niet tot natuur en landschap.

4.7 Conclusies

In combinatie met de gebruikelijke landbouwproductie worden er op agrarische bedrijven verschillende mogelijkheden benut om zonder vergroting van de productie de bestaansbasis te verbeteren. De belangrijkste mogelijkheden zijn de bereiding van boerderijzuivelproducten, huisverkoop en biologische productie, het bieden van recreatiemogelijkheden en het onderhoud en het beheer voor natuurdoeleinden. Deze mogelijkheden worden tot nu toe door een beperkt aantal bedrijven benut.

Voor vrijwel al deze functies geldt dat de afzonderlijke inkomensbijdrage beperkt is en dat het overwegend mogelijkheden betreft die uitsluitend met gebruik van aanwezige gezinsarbeid en reeds aanwezige gebouwen of grond dienen te worden benut.

In de plaats van de producten onbewerkt te verkopen, wordt waarde toegevoegd door producten in eigen beheer te bewerken of te verkopen. In samenhang hiermee wordt veelal ook productiewijze aangepast. Soms wordt biologisch geproduceerd. De betreffende bedrijven en het gehele gebied indien de toepassing op grotere schaal plaatsvindt, verkrijgen een grotere duurzaamheid. De voordelen van de hoogwaardigere productie voor recreatie, natuur en landschap zijn veelal zeer gering.

Andere mogelijkheden voor functies door agrarische bedrijven houden verband met de groeiende recreatieve behoefte. Het kleinschalig kamperen, andere vormen van overnachting, het verhuren van kampeermiddelen en stalling hiervan kunnen worden gecombineerd met de agrarische bedrijfsuitoefening. Deze activiteiten vergroten de inkomensbasis van de bedrijven en dragen bij tot de uitbouw van de recreatieve voorzieningen. De bijdrage aan de natuur en het landschap is veelal beperkt.

Voorts kan het inschakelen van agrarische bedrijven bij het beheer en het onderhoud van gebieden met een natuurfunctie een inkomensbestanddeel opleveren. Deze bijdrage is evenwel slechts de compensatie van de beperkingen die men bij de bedrijfsuitoefening ondervindt. De landbouw wordt daardoor dus niet sterker. De uitoefening van dergelijke functies stelt een aantal voorwaarden aan het bedrijf en aan het bedrijfshoofd.

Voor de duurzaamheid van de landbouw zijn vooral de hogere toegevoegde waarde van de producten en de recreatieve diensten en voorzieningen als verwevingsfuncties van belang.

5. MOGELIJKHEDEN VOOR AGRARISCHE VERWEVINGSFUNCTIES OP GEBIEDSNIVEAU

5.1 Inleiding

Naast de genoemde mogelijkheden die tot direct voordeel voor de agrarische ondernemer leiden, is het de vraag in hoeverre er door functies op gebiedsniveau eveneens mogelijkheden zijn om hiervan financieel voordeel te ontvangen. In hoeverre kan vervolgens een verandering van de inrichting en van de functie van een gebied bijdragen tot versterking van de inkomenspositie van de aanwezige agrarische bedrijven?

In dit hoofdstuk zal op de eerste plaats worden ingegaan op activiteiten die ten behoeve van de recreatie, van de natuur en van het landschap worden ondernomen. Verder zullen ook voorwaarden om functies op gebiedsniveau te benutten aan de orde komen. Aansluitend wordt ingegaan op de mogelijkheden om via het versterken van het gebied ook de individuele bedrijven te versterken.

De vermelding van de mogelijkheden wil nog geenszins zeggen dat hiervan op dit moment reeds een belangrijke invloed uitgaat. Het gaat hierbij nog om een eerste verkenning.

5.2 Versterking van de recreatieve infrastructuur

Hierbij dient vooral te worden gedacht aan de bijdrage die het geheel van elementen in het landelijk gebied zoals de boerderijen en de andere gebouwen, de begroeiingsvormen en de verkavelingspatronen voor de beleving van de recreanten kan betekenen. Welke van de functies die het gebied als geheel in zich heeft kunnen te gelde worden gemaakt door de agrarische ondernemers? En zijn er mogelijkheden om de eventuele opbrengst door een aangepaste inrichting nog te vergroten?

Daarbij kan worden gedacht aan gebieden die de aanduiding van een waardevol cultuurlandschap (WCL) of ROM hebben, waarbij er soms financiële mogelijkheden zijn om de activiteiten die het karakter van het gebied versterken te ondersteunen. De vraag is dan of het mogelijk is om in aansluiting daarop voorzieningen te treffen die de karakteristieke elementen in het gebied vergroten, zodat men op den duur niet meer uitsluitend afhankelijk is van de subsidies van overheidswege.

Genoemde typen van gebieden maar even goed andere in hoofdzaak agrarische gebieden vervullen uiteenlopende functies ten behoeve van de recreatie. Daarbij is van belang dat dergelijke gebieden een gevarieerd beeld bieden. In dat verband zijn de inrichting met wegen en paden, het verkavelingspatroon, het grondgebruik, de begroeiing en de landschappelijke verzor-

ging van belang. Ook de verscheidenheid die tot uiting komt in de verdeling van open land, bos en water speelt hierbij een rol. Voorbeelden hiervan zijn omschreven in het Convenant voor de Alblasserwaard en de Vijfheerenlanden, in het projectplan voor het Hollands Middengebied en dat voor Waterland.

Verder is het verbeteren van de toegankelijkheid voor recreanten van groot belang. Hieraan kunnen wandel- en fietspaden langs specifieke objecten eveneens bijdragen. Dit is ook het geval met kano- en andere vaarroutes.
In het algemeen gaat het om volgende activiteiten:

- de aanleg van fietsroutes met bruggen en paden;
- het aangeven van kano-routes;
- het maken van vaarverbindingen;
- het ontwikkelen van een routecoördinatie;
- het inrichten van parkeer- en picknickplaatsen;
- het inrichten van toeristische centra;
- het aanbrengen van toeristische verblijfsvoorzieningen;
- het aanbrengen van informatievoorzieningen.

Vrijwel al deze activiteiten vinden plaats los van de voorzieningen op de bedrijven. Veelal kunnen deze daarom worden verenigd met de agrarische bedrijfsvoering. Soms is er tijdelijk een ruimte van een of meer bedrijven in een gebied vereist. Soms gaat het om het benutten van reeds aanwezige paden. Daarbij kan er soms arbeid van de agrarische bedrijven worden benut, maar de voorzieningen kunnen ook door andere organisaties tot stand komen.

5.3 Versterking van natuur- en milieuwaarden

Voor in het gebied voorkomende verdeling van land en water kan worden bezien op welke wijze een beheers- en onderhoudsvorm kan worden opgezet waardoor deze een versterkende rol gaat vervullen. Daarbij gaat het onder meer over een slootpeil dat verdroging en inklinking tegengaat. Tevens kan worden bezien of het beheer van water kan worden verenigd met een zuiveringsactiviteit zoals met helofytenfilters. De begroeiing van de oevers kan hierop worden afgestemd.

Het opzetten van dergelijke projecten vindt vanuit de overheid plaats. In het kader van het Groene Hart worden onder meer de volgende activiteiten ondernomen:

Beïnvloeden van de begroeiing:

- de aanleg van bossen;
- de aanleg van natuuroevers;
- het onderhouden van de taluds en slootkanten van percelen;
- het beheer van akkerranden.

Inrichting van de ecologische hoofdstructuur:

- de zorg voor de wintergasten;
- de bescherming en registratie van vogels;

- het aanleggen van wild- en vistrappen;
- het instellen van stiltegebieden;
- het beheren van reservaatsgebieden.

Milieuvoorzieningen:
- biologische waterzuivering realiseren;
- het gebiedseigen water vasthouden;
- de controle op ongewenste begroeiing;
- het verzamelen van afval;
- de isolatie van stortplaatsen;
- een natuurvriendelijke vliegenbestrijding;
- het stimuleren van informatie en educatiemogelijkheden.

Bij deze activiteiten is het gebruik van grond en het beheer van het water in het geding. Het betreft extra inspanningen die verricht moeten worden vanwege een buiten het agrarisch bedrijf gelegen doelstelling. Hiermee zal dus een vergoeding gepaard dienen te gaan. Vanwege de vrijwel permanente aanwezigheid in het landelijk gebied zullen agrarische ondernemers dergelijke diensten tegen gunstige tarieven kunnen verrichten.

5.4 Versterking van het landschappelijk karakter

De bijdrage van de agrarische bedrijven aan het landschap bestaat onder andere uit het instandhouden van een (gevarieerd en veelal historisch) patroon van verkaveling, van een aangepast grondgebruik en van bloemrijke bermen en slootkanten. Ook het instandhouden van de historische begroeiingen langs percelen, dijken en wegen draagt daartoe bij. Voorzover er open water is, kan de functie worden gericht op het bevorderen van de verscheidenheid van flora en fauna.

Aandacht kan verder worden gegeven aan het behoud van de oorspronkelijke gebouwen. Hierbij gaat het niet alleen om monumenten, maar om ook om van oudsher in het gebied passende boerderijen of karakteristieke bouwwerken. In samenhang daarmee kan ook de kwaliteit van de nieuwbouw worden verbeterd. Hoogwaardige bebouwing die in het gebied past, dient te worden gestimuleerd. Verder is het verbeteren van de toegankelijkheid voor de recreanten van groot belang. Hieraan kunnen wandel- en fietspaden langs specifieke objecten eveneens bijdragen.

Bij deze activiteiten gaat om zaken die als extra ten opzichte van de agrarische bedrijfsvoering dienen te worden aangemerkt. Deels staan de gewenste doelstellingen ook haaks op de gewenste agrarische inrichting en op de agrarische bedrijfsvoering. Toch is het van groot belang om betreffende activiteiten te stimuleren, omdat de resultaten bepalend zijn voor het aanzien van het gebied. De zeggenschap van de bedrijven over grote delen van het gebied en de nauwe betrokkenheid bij uitvoeren van de activiteiten maken het vanzelfsprekend zo mogelijk dat van hun diensten gebruik wordt gemaakt. Ook hier-

bij geldt dat hun aanbod concurrerend zal zijn ten opzichte van de meeste andere aanbieders.

5.5. Voorwaarden voor het vervullen van de functies

Tot nu toe bestaat de vergoeding van de activiteiten van landbouwbedrijven die gericht zijn op de aanpassing van hun omgeving uit subsidies of wordt die vergoeding verkregen als compensatie voor geleverde diensten of voor geleden opbrengstdervingen. Door de beschikbaarheid van overheidsmiddelen wordt tevens een beperking aangebracht op de activiteiten. In een gesubsidieerde omgeving gaat vrijwel niemand meer activiteiten verrichten dan hij vergoed krijgt. Het opleggen van beperkingen of van andersoortige verplichtingen zonder dat daar een redelijke financiële vergoeding tegenover staat, wordt als onredelijk beschouwd.

Bovendien kunnen deze verplichtingen nadelig zijn voor het instandhouden van duurzame grondgebonden agrarische productie. Op termijn werken dergelijke beperkingen ook ongewenste verstedelijkingsverschijnselen in de hand.

Hoe zouden agrarische bedrijven gemotiveerd kunnen worden om zich gezamenlijk voor de uitvoering van gewenste functies in de plattelandsgebieden verantwoordelijk te gaan voelen en daarvan ook de voordelen te kunnen gaan ontvangen?

Voor het maken van aanspraak op een beloonde functie voor diensten op gebiedsniveau dient een aantal voorwaarden te worden vervuld. Belangrijk is dat er een systematische inzet mogelijk is die wordt gekoppeld aan een projectmatige opzet en uitvoering. De behoefte aan de werkzaamheden vloeit daaruit voort. Maar er is ook een duidelijke doelstelling en een daarmee verband houdende waarderingswijze. Op gebiedsniveau dient dus een organisatie te zijn die zich speciaal op deze belangen richt en de medewerking van de plaatselijke agrarische ondernemers heeft.

De inzet van agrariërs die hun medewerking combineren met een duurzame bedrijfsexploitatie vereist een takenpakket dat past bij hun bedrijven, maar dat ook strookt met hun opvattingen. Van belang is dat de activiteiten te verenigen zijn met de continuïteit van het bedrijf en met het gebruik van de grond en de gebouwen. Het gaat niet alleen om hun persoonlijke opvattingen, maar ook om de gevoelens die leven in de streek. De acceptatie door het lokaal bestuur zal hiermee veelal gepaard moeten gaan. Zo is het ondenkbaar dat men in sommige gebieden mee zal werken aan activiteiten en aan voorzieningen die leiden tot verstoring van de zondagsrust.

Stimulerend voor de belangstelling is dat agrarische ondernemers op individuele basis wensen hebben en mogelijkheden zien om hun bedrijf te versterken door producten te verkopen of door diensten te verrichten. Er dient als het ware een wisselwerking te zijn tussen het individuele en het collectieve belang.

De mogelijkheden om de agrarische bedrijven in het beheer van gebieden in te schakelen, zullen dus van gebied tot gebied verschillen. De verwachting om hiervoor direct of indirect een vergoeding of waardering te verkrijgen speelt hierbij een centrale rol. Ook de hoogte van deze vergoeding in verhouding tot de inzet van tijd en van de middelen zal daarbij worden afgewogen.

Het beschikbaar krijgen van financiële middelen voor de gebiedsaanpak van ook andere herkomst dan van overheidsorganen staat of valt met de aanwezigheid van een bestuurlijke organisatie die hierbij vooral op lokaal niveau een coördinerende rol dient te vervullen. Deze organisatie dient een evenwicht te bewerkstelligen tussen de verrichte inspanningen en de middelen die daarvoor beschikbaar dienen te komen.

Naast de veelal collectieve middelen in de vorm van subsidies en bijdragen van overheid, instellingen en organisaties, dient voor de vergroting van het volume eveneens te worden gedacht aan contributies van personen. Op deze wijze komt er ook een directe relatie met de belangstellende gebruikers. Afhankelijk van de situatie kunnen diensten per categorie belangstellenden worden aangeboden. Om een vergoeding aan de gebruikers te verkrijgen, is het noodzakelijk dat de toegang beperkt is. Dit betekent veelal dat de inrichting van de gebieden daarop wordt afgestemd.

Voorts dient aan de gebruikers informatie te worden verstrekt. Daarbij past het opzetten van wervende activiteiten die tot belangstelling oproepen en deze ook instandhouden.

5.6 Mogelijkheden om bedrijfsfuncties te stimuleren

De activiteiten die op gebiedsschaal worden ingezet, dragen in uiteenlopende mate bij tot het benutten van de reeds genoemde verwevingsfuncties op agrarische bedrijven. Soms vloeit daar dan ook een directe verbetering van hun inkomen voort. Voor de verschillende categorieën verwevingsfuncties (hogere toegevoegde waarde, recreatieve diensten, onderhoud en beheer) wordt aangegeven hoe de gebiedsaanpak de positie van de bedrijven kan versterken.

Gezamenlijke activiteiten om bijvoorbeeld streekproducten of biologische productie te ontwikkelen, vormen een belangrijke voorwaarde voor de agrarische bedrijven die via een hogere toegevoegde waarde een beter inkomen willen behalen. Daarbij is het belangrijk dat het streekproduct in een algemeen kader past en niet alleen gekoppeld is aan het initiatief van een enkel bedrijf. Omdat het maken van reclame belangrijk is om de aandacht van de consumenten te krijgen, is het gewenst om een verbinding te leggen met andere kenmerken en beelden van het gebied.

Het bevorderen van streekproducten is niet noodzakelijk verbonden met de stedelijke nabijheid van een gebied. Dit geldt wel voor de huisverkoop. Daarvoor is de ligging nabij een stedelijke omgeving of bij grote recreatieve objecten van belang. De aanduiding dat bedrijven bepaalde diensten voor stedelijke bewoners verlenen en programma's die uitnodigen tot een bedrijfsbezoek zijn daarbij gewenst.

De versterking van de recreatieve infrastructuur van een gebied zal voornamelijk ten goede komen aan overeenkomstige functies die bedrijven kunnen vervullen. Daarbij is het gewenst in dergelijke gebieden een breed scala van mogelijkheden aan te bieden voor verschillende categorieën consumenten. Van belang is verder dat er een ontwikkeling zit in het beschikbare aanbod. Men loopt dan als het ware vooruit op de vraag naar diverse soorten dienstverlening. Daarbij kan ook van de uitstraling van andere soorten voorzieningen in de omgeving worden geprofiteerd.

Gebiedsactiviteiten om de landschappelijke waarde te versterken, vragen eveneens om bepaalde soorten diensten vanuit de agrarische bedrijven. Daarbij maakt het verschil of het gaat om gebieden die zich lenen voor massaal toerisme of juist om gebieden die hun waarde ontlenen aan een bepaalde rust. Voor het benutten van dergelijke gebiedspotenties zijn vaak weer aanvullende voorzieningen nodig, bijvoorbeeld rondleidingen voor groepen. Hierbij kunnen agrariërs eveneens hun diensten verrichten. Voor het massatoerisme bijvoorbeeld in de vorm dagrecreatie is algemene informatie nodig over de aard van het gebied en over de ontwikkelingen waarover bezoekers wensen te worden geïnformeerd. Al naar gelang de doelgroep en de belangstelling kan ook een selectie op de toegankelijkheid van objecten worden gemaakt.

In combinatie met de eerder geconstateerde verwevingsbehoefte van de gebieden (zie de categorieën in tabel 3.7) wordt per categorie een indicatie aangegeven van de benuttingsmogelijkheden van de potenties van de gebieden. In de gebieden met een geringe verwevingsbehoefte (categorie 1) zal men vanuit de agrarische bedrijven voornamelijk geïnteresseerd zijn in het maken en verkopen van "streekproducten". Deze productie waaronder ook de biologische is te combineren met de gebruikelijke activiteiten op de bedrijven. Ook aan de vraag naar diensten vanuit de stedelijke omgeving zal men in de landbouwkerngebieden kunnen voldoen voor zover deze niet te veel aanspraak maken op agrarische productiemiddelen. Het inspelen op de recreatieve vraag, het meewerken aan de landschapsontwikkeling en het doelbewust versterken van de natuurwaarden zullen er nauwelijks aan de orde kunnen komen. Deze activiteiten laten zich moeilijk combineren met de moderne bedrijfsuitoefening.

In gebieden waarin de behoefte aan verweving aan ontwikkeling onderhevig is, zal de agrarische bedrijfsuitoefening met enige verbreding op een deel van de vraag naar producten uit het gebied dienen te worden ingesteld. Dit betreft onder meer de gebieden waarin de behoefte aan verwevingsfuncties vanwege de huidige bedrijfssituatie vooralsnog beperkt is, maar zal toenemen vanwege de beperkte aanpassingsmogelijkheden van de landbouw (categorie 2) en die waarin reeds een verwevingsbehoefte is, maar waarin de landbouwontwikkeling de noodzaak tot deze verweving zou kunnen beperken (categorie 3).

In deze gebiedscategorieën zal de verweving tot uiting komen in een diverser aanbod van agrarische producten en een grotere aandacht voor de afzet hiervan aan bepaalde consumentengroepen. Verder zal men er meer aandacht gaan besteden aan de dienstverlening aan de vraag uit stedelijke gebieden. De bedrijven ontwikkelen hierbij zo mogelijk een breder aanbod en

stimuleren ook de vraag hiernaar. Het komt erop neer dat men geen afzonderlijke producten maar pakketten van samenhangende producten aanbiedt.

In de specifieke verwevingsgebieden (categorie 4) zal men alle mogelijkheden naast de reeds beperktere agrarische bedrijfsuitoefening benutten. Vanuit de agrarische bedrijven zal men het aanbod dienen af te stemmen op de totaliteit van de verwachte vraag. Naast de vraag van de consumenten naar diverse soorten boerderijproducten en in de recreatieve sfeer, zullen ook landschappelijke aantrekkelijkheid en aanwezige natuurwaarden worden benut om daarmee individueel en ook collectief het inkomen te versterken. Voor de verschillende bedrijven kan dit tot uiteenlopende pakketten leiden. De diversiteit van het gebied wordt daardoor versterkt.

Tabel 5.1 Combinaties van de noodzaak van verwevingsfuncties en gebiedspotentieel

Type van gebieden	Aard van de beschikbare gebiedsproducten naar verwevingsbehoefte				
	streek-prod.	stedelijke dienst	recreatie	landschap	natuur
- Blijvend geringe behoefte (cat. 1)	+	+			
- Geringe, toenemende behoefte (cat. 2)	+	+	+		
- Grotere, afnemende behoefte (cat. 3)	+	+	+		
- Blijvend sterke behoefte (cat. 4)	+	+	+	+	+

5.7 Conclusies

Naast functies die worden vervuld door individuele ondernemers is er een aantal activiteiten die op gebiedschaal van belang zijn. Deze kunnen direct en indirect eveneens van belang zijn voor de versterking van de individuele inkomensbasis van de agrarische bedrijven. Bij wijze van verkenning is een aantal activiteiten genoemd waarvan nog niet duidelijk is welke precieze invloed hiervan uitgaat.

Een directe bijdrage aan het inkomen kan bijvoorbeeld worden ontleend aan de uitvoering van dergelijke activiteiten. De mate waarin deze activiteiten via een gebiedsaanpak ook leiden tot een ondersteuning van de lokale gemeenschap hangt af van de wijze waarop de activiteiten worden georganiseerd. Meestal zal de bestuurlijke organisatie daarop dienen te worden afgestemd. Dit vereist een lokaal draagvlak bij de betrokkenen en een noodzaak om in te spelen op de bereidheid van consumenten om voor bepaalde diensten te betalen.

Vooral voor de gebieden waarin de verweving de aandacht verdient, is het van belang dat gemeenschappelijke activiteiten een uitstraling geven naar die van de individuele boeren en tuinders. Afhankelijk van de aard van het gebied zal men de agrarische bedrijfsvoering afstemmen op de vraag. Daarbij kunnen naast de agrarische producten die in bepaalde marktsegmenten wor-

den verkocht ook de dienstverlening ten behoeve van de recreatie en het ondersteunen van de natuur- en landschapswaarden van het gebied van betekenis worden in de agrarische bedrijfsvoering.

6. DE VERWEVINGSMOGELIJKHEDEN IN DE GEBIEDEN

6.1 Inleiding

Op basis van de combinatie van agrarische kenmerken, van de ligging in of nabij gebieden met specifieke bestemmingen kan worden aangegeven of bepaalde verwevingsfuncties kansrijk zijn. Van belang is niet zozeer dat er een bepaalde vorm van landbouw is maar dat deze wordt uitgeoefend in gebieden met functies die maatschappelijk worden gewaardeerd.

6.2 De karakterisering van gebieden

Met het oog op de verwevingsmogelijkheden worden de plattelandsgebieden vanuit enkele invalshoeken bezien. Zo zijn de verwevingsfuncties waar-

Tabel 6.1 Verwevingsfuncties en succesvoorwaarden in de gebieden

	Succesvoorwaarden in gebieden ten aanzien van:				
	land-bouw	recre-atie	natuur	land-schap	stedelijke nabijheid
Functies op bedrijfsniveau					
Toegevoegde waarde verhogen					
- boerderijzuivel	grasl.	neen	ja	neen	neen
- huisverkoop	divers	ja	ja	ja	ja
- biologische landbouw	divers	neen	ja	ja	ja
Recreatiesector					
- kamperen bij de boer	divers	ja	ja	ja	neen
- nachtverblijf	divers	ja	ja	ja	neen
- verhuur van kampeermiddelen	divers	ja	ja	neen	neen
- opslag van kampeermiddelen	divers	ja	neen	neen	ja
- verzorging recreatiedieren	veeh.	ja	neen	ja	ja
Onderhoud en beheer gebied					
- beheersovereenkomst	grasl.	ja	ja	ja	neen
- reservaatsbeheer	grasl.	ja	ja	ja	neen
- onderhoudswerk	divers	ja	ja	ja	ja
Jacht en Visserij					
- jacht	divers	ja	ja	ja	neen
- visserij	divers	ja	ja	ja	neen

bij via boerderijzuivel het inkomen moet worden verbeterd slechts mogelijk op veehouderijbedrijven in graslandgebieden. Ook voor de onderhouds- en beheersfunctie is de ligging in een specifiek graslandgebied een voorwaarde. Voor het overige is verweving in vrijwel alle gebieden en op diverse soorten bedrijven mogelijk.

De verwevingsactiviteiten met de agrarische productie hebben veelal meer mogelijkheden als er in een gebied uiteenlopende recreatieve functies worden vervuld. De aard van de landbouwproductie en de bedrijfsvoering kunnen soms aansluiten op het ontbrekende segment in een dergelijke markt. In de kuststrook met veel kampeergelegenheid zijn bijvoorbeeld betere mogelijkheden voor minicampings op landbouwbedrijven dan in gebieden waar deze vraag zeer gering is. Kampeermiddelen verhuren is eveneens voornamelijk beperkt tot gebieden met recreatieve functies. De aantrekkelijkheid van het landschap en van een gevarieerde natuur kunnen anderzijds de behoefte aan kampeergelegenheid en de vraag naar diensten in de recreatieve sfeer versterken. Voor sommige functies zoals de huisverkoop en diensten zoals stalling van kampeermiddelen is bijvoorbeeld de stedelijke nabijheid van essentieel belang.

6.3 Verwevingsfuncties in de regio's

In aanvulling op de indeling in agrarische kern- en verwevingsgebieden is een aantal functies aan te geven die bedrijven in de verschillende gebieden kunnen vervullen. Daarbij is buiten beschouwing gebleven of dit op individuele dan wel op collectieve basis dient te geschieden.

De aard van de dienstverlening is in tabel 6.2 globaal getypeerd. Daarbij is uitgegaan van de kenmerken van het gebied zoals die mede door plaatselijke deskundigen zijn aangegeven. In het kader van dit project was geen exacte onderbouwing van de omschreven kenmerken mogelijk. De ligging nabij grote bevolkingsconcentraties biedt aan agrarische bedrijven in een dergelijk gebied meer mogelijkheden voor diensten aan bijvoorbeeld stedelingen dan een gebied dat op veel grotere afstand ligt. Huisverkoop zal er meer succes hebben.

De aanduiding van de scores in tabel 6.2 is daarom indicatief. Er is tevens een aanduiding van de gebieden naar ontwikkelingscategorie voor de graasdierbedrijven. De daaruit afgeleide behoefte aan verweving (tabel 3.7) hangt hiermee als volgt samen:

- met vrijwel geen behoefte aan verweving (1);
- met enige behoefte aan verweving (2-3); en
- met veel behoefte (4) aan verweving.

Tabel 6.2 Gebieden in de Randstad ingedeeld naar mogelijke nevenfuncties op graasdierbedrijven

Gebieden	Ontwikkelingscategorie	Aard van de dienstverlening vanuit de landbouwbedrijven voor:			
		stedediensten	recreatieve diensten	natuurfuncties	landschappelijk beheer
Oostelijk Flevoland	1	=	=	=	=
Zuidelijk Flevoland	1	=	=	=	=
Utrecht					
Ronde venen	2	=	+	++	+
Veenweide	2	=	+	++	+
Vechtplassen	2	++	+++	+++	+++
Rivierklei	1	+++	++	=	=
Lopikerwaard	2	+	=	=	=
Heuvelrug	2	+	++	+++	++
Vallei	3	=	+	+	=
Eemland	2	=	+	+	++
Noord-Holland					
Wieringenmeer	1	=	=	=	=
Haarlemmermeer	1	+	=	=	=
Aalsmeer	2	+	+	+	+
Land van Zijpe	1	=	+	=	=
Westfriesland	3	=	=	=	=
Droogmakerijen	3	=	=	=	=
Waterland	4	++	+	+++	++
Gooi e.o.	4	+++	+++	++	+++
Kennemerland	4	++	++	++	++
Zuid-Holland					
Voorne Putten	3	+	++	+	++
Hoekse Waard	1	+	=	=	=
IJsselmonde	1	+++	=	=	=
Goeree-Overflakkee	1	=	+	=	=
Rijnland	1	+	=	=	=
Boskoop	1	+	=	=	=
Krimpenerwaard	4	+	+	+	+
Alblasserwaard	2	=	+	+	++
Bollenstreek	3	++	+++	=	+++
Westland -Delfland	4	+++	++	=	+

De aanduiding is gegeven in de vorm van: geen (=), enige (+), meerdere (++), of zeer veel mogelijkheden (+++) voor de meest relevante aandachtsterreinen.

De verkregen facetwaarderingen zijn ten behoeve van een eindoordeel bij elkaar geteld. De gebieden die 8 of meer positieve waarderingen hebben kunnen als kansrijk of goed voor de verweving worden beschouwd. Bij minder

Behoefte/mogelijkheden

- geen behoefte, geen mogelijkheden
- wel behoefte, geen mogelijkheden
- geen behoefte, wel mogelijkheden
- wel behoefte, wel mogelijkheden

Figuur 6.1 Combinatie van verwervingsbehoefte en mogelijkheden

dan 8 maar meer dan 3 plussen zijn er matige kansen op verweving. Bij minder dan 2 plussen zijn er weinig verwevingskansen. De combinatie van een vereenvoudiging van de scores met de ontwikkelingscategorieën levert het volgende kaartbeeld op (zie figuur 6.1).

De afzonderlijke gebieden worden hierna op hun mogelijkheden en hun behoefte nog nader toegelicht. Uit de combinatie van kenmerken per gebied blijkt dat op graasdierbedrijven in de gebieden met veel behoefte aan verweving zoals Waterland, het Gooi en omgeving en Kennemerland ook veel mogelijkheden hiertoe zijn. In de Krimpenerwaard en het Westland en omgeving is eveneens veel behoefte aan verweving op graasdierbedrijven, maar zijn slechts matige mogelijkheden.

In de andere gebieden met een een verwachte behoefte (categorieën 2 en 3) zijn goede mogelijkheden aanwezig in de Utrechtse Vechtplassen en op de Heuvelrug en voorts in de Bollenstreek. Matige mogelijkheden tot verweving zijn er in veenweidegebieden in Utrecht, in het gebied rond Aalsmeer, in de Alblasserwaard en op Voorne Putten. Gezien de verwachte behoefte zijn er weinig mogelijkheden in de Lopikerwaard, in de Gelderse Vallei, in Westfriesland en de Droogmakerijen.

Van de gebieden die geen behoefte aan verweving hebben, zijn er daartoe wel matige mogelijkheden in het Utrechtse rivierkleigebied en op IJsselmonde. De nabijheid van de stad is hierop van grote invloed. In de overige gebieden met vrijwel uitsluitend akkerbouwbedrijven zijn vrijwel geen mogelijkheden tot verweving.

6.4 Conclusies

Aan de hand van de kenmerken van de landbouw en de verschillende gebiedskenmerken is een globale indicatie gegeven van de verwevingsbehoefte en van de aanwezige mogelijkheden in de verschillende gebieden. Daarbij is uitgegaan van een behoefte die is ontleend aan de graasdierbedrijven. Bij deze categorie is circa de helft van de cultuurgrond in de Randstad in gebruik. Uit een vrij grove aanduiding blijkt dat met name in enkele veenweidegebieden dicht bij de stedelijke gebieden er een grote verscheidenheid is aan mogelijkheden waarmee agrarische bedrijven hun bestaansbasis zouden kunnen versterken. Naast de activiteiten die verband houden met de natuurfunctie zijn vooral de recreatie en de daarmee verband houdende dienstverlening van belang. Of hiervan gebruik wordt gemaakt, hangt van de mogelijkheden en de wensen van de ondernemers af.

Voor veel andere gebieden is de nabijheid van een grote concentratie van consumenten een mogelijke stimulans om via de hogere toegevoegde waarde van de productie een betere bedrijfsexploitatie te verkrijgen. In sommige veeweidegebieden, zoals de Krimpenerwaard en ook in delen van Delfland zijn de mogelijkheden beperkter en ontbreekt de basis om aan de verweving een belangrijke waarde toe te kennen terwijl er wel een behoefte aan is.

In de gebieden met overwegend akkerbouw- en tuinbouwbedrijven is zowel de behoefte aan verweving gering als zijn daartoe slechts zeer beperkte

mogelijkheden. Een uitzondering hierop is Voorne Putten. Ook in het Utrechtse rivierkleigebied heeft men wel enige mogelijkheden, terwijl er geen uitgesproken behoefte is aan verwevingsactiviteiten.

7. SLOTBESCHOUWING

Inleiding

Uit de verkenning blijkt de grondgebonden landbouw in de Randstad een gunstige positie heeft binnen de Nederlandse productieverhoudingen. Men heeft er weinig intensieve veehouderij of andere niet grondgebonden activiteiten. In de veehouderij en in de akker-en tuinbouw worden de ontwikkelingen veelal op de voet gevolgd. Bij een naar verwachting sterker dan tot dusverre marktgeoriënteerd beleid, waarbij de prijzen van de belangrijke landbouwproducten aanzienlijk lager zullen worden, is in de iets verdere toekomst behoefte aan een aanpassing van de bedrijfseenheden. Dit is nodig voor een duurzame landbouw die tegen lage kosten kan werken. Deze bedrijfseenheden zullen met name in de melkveehouderij een tegenwicht moeten vormen voor de verstedelijkingsdruk op het platteland. Of deze bedrijfseenheden tot stand kunnen komen, hangt af van de initiatieven van de ondernemers en wordt mede beïnvloed door het beleid dat voor het platteland wordt gevoerd. Ook de perspectieven die aan de verwevingsfuncties op de agrarische bedrijven worden toegekend verdienen daarbij de aandacht.

Is er een aanpak om duurzame verwevingsfuncties te stimuleren?

Op basis van de combinatie van agrarische en andere gebiedskenmerken is globaal aangegeven in welke gebieden er behoefte is aan nevenfuncties en welke mogelijkheden daartoe zijn. Hoewel binnen het verkennend karakter van dit onderzoek hierbij geen volledige onderbouwing mogelijk was zijn de meest kenmerkende verschillen tussen de gebieden belicht. Tegen de achtergrond van de wens tot behoud van een duurzame landbouw en bij het ontbreken van de mogelijkheden daartoe verdient het aanbeveling om voor gebieden waarin zich een dergelijke behoefte voordoet en waarin diverse mogelijkheden tot verweving zijn, tijdig te starten met een gebiedsaanpak.

Voor een succesvol verweven van functies op bedrijfs- en gebiedsniveau met de activiteiten van grondgebonden landbouw is een coördinatiebeleid noodzakelijk. Uitgangspunt daarbij is dat in nauw overleg met belanghebbenden in het gebied wordt bepaald op welke wijze, in welk tempo en onder welke voorwaarden de doelstellingen voor het gebied worden uitgewerkt. De realisering is voorts afhankelijk van de financiële middelen (eenmalig of regelmatig) die uit de verschillende bronnen kunnen worden benut.

Om de afhankelijkheid van de overheidsbijdrage te verminderen, kan worden bezien in hoeverre andere organisaties en ook de consumenten van de diensten bij kunnen dragen. Voor het verkrijgen van een startbijdrage in de

exploitatie is in elk geval een bestuurlijk draagvlak voor de uitvoering van de verschillende gebiedsprogramma's vereist.

Bij het opzetten van een exploitatie voor een gebiedsgewijze aanpak kan worden bepaald welke elementen in de gebieden kunnen worden benut; hoe zit de vraag naar de verschillende diensten in elkaar. Wie maken er gebruik van, in welke periode en welke vergoeding wenst men te betalen. De uitkomsten van de uitgevoerde verkenning zouden daarom moeten worden aangevuld met andersoortige informatie.

Voorts is blijvende aandacht nodig voor de vraag hoe het aanbod van diensten vanuit de agrarische bedrijven kan worden ingezet om het gebiedsinkomen blijvend te versterken. Men dient daarbij te denken aan het ontwikkelen van nieuwe producten maar ook aan nieuwe vraagcategorieën.

Deze vraagstelling zou met de kwantificering van de effecten van de verweving aan de orde kunnen komen. Daarbij zou eveneens aan genoemde aandachtspunten voor het ruimtelijk beleid aandacht kunnen worden gegeven.

Zullen verwevingsfuncties de gewenste duurzaamheid geven?

Uit de verkenning is er een verscheidenheid aan functies gebleken die afhankelijk van de omstandigheden kunnen worden benut om de inkomens van de agrarische bedrijven te vergroten. Het gaat hierbij om functies die binnen bedrijfsverband uitgeoefend kunnen worden waardoor men dus geen strijdigheid met de bepalingen van de pachtwet hoeft te vrezen. Vooral in gebieden waar de huidige productieomstandigheden de vorming van moderne bedrijven niet mogelijk maken zal men op de verwevingsfuncties zijn aangewezen. De bijdrage hiervan aan het gezinsinkomen mag evenwel niet worden overschat. Het is soms niet meer dan het benutten van een anders onbenutte capaciteit en het compenseren van de nadelen in de bedrijfsvoering die men als gevolg van het beleid ondervindt.

Bij het stimuleren van de nevenfuncties op agrarische bedrijven dient tevens te worden gelet op de nadelige gevolgen die hieruit voor het gebied kunnen voortvloeien. Zo leidt het aangaan van beheersovereenkomsten met een zware beperking soms tot het aantasten van de agrarische potenties. Soms worden deze beperkingen op bedrijfsniveau gecompenseerd door het aankopen van extra-voedermiddelen waarmee een groter mest- dan wel mineralenoverschot gepaard kan gaan. Het verdient verder ook aanbeveling om na te gaan hoe de baten voor het gebied en ook voor de individuele actoren kunnen worden verhoogd.

Indien echter in gebieden waar de verweving een belangrijke rol zou moeten spelen om de duurzaamheid van de landbouw te vergroten hiermede onvoldoende resultaten worden verkregen, dient anderzijds te worden bezien of de uitgangsvoorwaarden die de verbetering van de inrichting beperken, gehandhaafd dienen te blijven. In dit verband dient ook de ontwikkeling van de kosten en baten van het relatienotabeleid in beschouwing te worden genomen.

Beperktere landbouwontwikkelingsmogelijkheden vragen om aangepast beleid

Om het platteland in de Randstad een open karakter te laten behouden, is het wenselijk om in het beleid zorgvuldig om te gaan met de ontwikkelingsmogelijkheden van de bedrijven. Aanscherping van de schaarste op de grondmarkt door overheidsoptreden bij de ruimtelijke ordening kan eveneens de vorming van moderne agrarische bedrijven tegengaan. Dit is nog meer van belang omdat de mogelijkheden tot intensivering van de beschikbare grond beperkter zullen worden.

De mogelijkheden voor onder meer veehouders om gronden te kopen waarop om uiteenlopende redenen slechts een beperkt agrarisch gebruik is toegestaan zullen door de combinatie van het marktbeleid en van het milieubeleid worden verminderd. Bij geringe benuttingsmogelijkheden en met een streven naar beperking van de kosten past een lagere gebruikswaarde van dergelijke gronden. Bij een toenemend prijsverschil tussen de grondmarkt in en buiten de landbouw dreigt het gevaar dat dergelijke gronden in handen komen van niet-agrariërs die er andere activiteiten op uit gaan oefenen. Voor gronden waarvoor maatschappelijk een niet-agrarische nevenfunctie gewenst is kan het aankopen door de overheid en het uitgeven in pacht bij moderne bedrijven dergelijke negatieve ontwikkelingen voorkomen.

Als gevolg van de beroepsbeëindiging van oudere bedrijfshoofden zullen in de komende jaren een groot aantal agrarische bedrijven worden beëindigd. Bij het herbestemmen van de vrijkomende gebouwen is het van groot belang om eventuele nadelige gevolgen voor de duurzaam geachte agrarische bedrijven en voor het omliggend gebied te voorkomen. Vooral het gebruik door niet-passende bedrijven en hindergevoelige bewoningsvormen kunnen nadelig uitwerken voor de voortzettingskansen van naburige landbouwbedrijven

LITERATUUR

Agrarische Nota voor Noord-Holland 1995-2005 (1995)
Haarlem, Provincie Noord-Holland

Beintema, A.J en P.J. Rijk (1988)
Kosten en baten van reservaatsbeheer en beheersovereenkomsten in een aantal weidevogelgebieden; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut/ RIN, Publikatie 2.185

Beleidskader Groen (1995)
Den Haag, Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland

Bethe, F.H. (1991)
Regionale grondbalansen in 2000; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, (LEI-DLO), Publikatie 2.193

Bouwman, V.C. en C.G.M. Geeven (1996)
Biologische vollegrondsgroenteteelt vanuit bedrijfseconomisch perspectief; Den Haag-Lelystad, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) en PAGV

Convenant Alblasserwaard en Vijfheerenlanden (1996)
Provincie Zuid-Holland

De toekomst tegemoet; Beleidsvisie land-en tuinbouw (1996)
Den Haag, Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland

Dijk, J.P.M. van, B.E. Bouma en A.L.J. van Vliet (1996)
Bedrijfsuitkomsten in de Landbouw; Boekjaren 1991/92-1994/95; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Periodieke Rapportage 11- 94/95

Eck, W. van, en H. Prins (1990)
Perspectieven voor extensieve melkvee- en zoogkoeienhouderij op natte veengronden; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, Mededeling 421

Eck, W. van, B. van der Ploeg, K.R. de Poel en B.W. Zaalmink
Koeien en Koersen; Ruimtelijke Kwaliteit van melkveehouderijsystemen in 2025; Wageningen/Den Haag, Staringcentrum/LEI-DLO, Rapport 431.1

Groot, N.S.P. de, C.P.C.M. van der Hamsvoort en H.Rutten (1994)
Voorbij het verleden; Den Haag/Ede, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) en IKC , Onderzoekverslag 127

Haan, M.H.A. de , Th. Vellinga en F. Mandersloot (1996)
Beheersovereenkomsten op grasland van melkveebedrijven; Lelystad, Praktijkonderzoek Rundvee, Schapen en Paarden, Publikatie 111

Haas, W. de en F.H. Bethe (1990)
Landbouwkwalificatie Overijssel; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, Publikatie 2.190

Haas, W. de, G.F. IJkelenstam, C.M. Goosen en J.B. Sprik (1993)
Verbrede plattelandsontwikkeling in de IJsselvallei; Wageningen, Staringcentrum/DLO

Handboek voor de Rundveehouderij (1993)
IKC-Veehouderij; Lelystad , Publikatie nr. 35

Kamphuis, B.M. (1985)
Randverschijnselen?; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, Publikatie 2.175

Kuypers, Paul (1996)
De cultuur van het overleven; De Balie, Amsterdam

Kuypers, E.G.M. (1990)
De structuur van melkveebedrijven met en zonder beheersovereenkomsten; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, Publikatie 2.194

Luesink, H.H. (1994)
Mineralenbalansen in Zuid-Holland; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Mededeling 511

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (1992)
Plan van aanpak ROM-beleid Groene Hart; Den Haag, Stuurgroep Groene Hart

Ministerie van VROM (1989)
Vierde nota over de ruimtelijke ordening; Den Haag deel III, deel d

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Rijksbegroting 1997; Den Haag, Tweede Kamer 1996-1997

Ministerie van Landbouw Natuurbeheer en Visserij
Gemeenschappelijk Landbouwbeleid op langere termijn; Den Haag, Tweede Kamer 1995-1996

Ministerie van Landbouw,Natuurbeheer en Visserij (1995)
Visie Stadslandschappen; Den Haag, Discussienota

Ploeg, B. van der en J.H.M. Wijnands (1995)
Verkenning toekomstmogelijkheden landbouw Randstad; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Mededeling 518

Project WCL Waterland (1996)
Jaarprogramma 1997; Bestuurlijke Commissie

Projectplan Veenweidegebied Zuid-Holland
Haarlem, WLTO

Silvis, H.J. en C. Van Bruchem (1996)
Landbouw-Economisch Bericht; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Periodieke Rapportage 1-96

Sterkten en zwakten van de Noord-Hollandse land en Tuinbouw
Haarlem, Discussienota Gedeputeerde Staten

Versloot, E. (1992)
Het Groene Hart van binnenuit; Randstad Overleg Ruimtelijke Ordening, Haarlem

Voskuilen, M. J.en C.M. van Elk (1989)
Kamperen als neventak; Een onderzoek op Zeeuwse landbouwbedrijven; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, Publikatie 2.187

WCL Waterland 1995 (1996)
Jaarverslag/Evaluatie; Bestuurlijke Commissie

Zachariasse, L.C. (1996)
De zuivelsector tot 2010; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, (LEI-DLO), Inleiding

Zimmermann, K.L. en C.J.M. Wijnen (1995)
Streekproducten Mergelland; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Mededeling 549

Zimmermann, K.L. en M.J.G. Meeuwsen-van Onna (1996)
De concurrentiepositie van de Nederlandse biologische agribusiness; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Mededeling 571

Zimmermann, K.L. en C. Wijnen
Ontwikkeling van de Nederlandse biologische agribusiness; Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), Interne Nota 458